

IV.
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637—1658) és utóélete

V. ECSEDY JUDIT

VÁLTOZÁSOK A FELSZERELÉSBEN ÉS A NYOMDAI SZEMÉLYZETBEN

A fejedelmi nyomda most tárgyalandó második korszaka 1636-tól 1658-ig terjedt.¹ Az 1636-os év, mint választóvonal, kicsit önkényesnek tűnhet, hiszen nem történt semmi lényeges változás a fejedelmi nyomda munkájában: nem cserélődött ki sem a műhely személyzete, sem felszerelése ebben az évben. Hogy mégis így állapítottuk meg a nyomda korszakolását, azt az indokolja, hogy 1636-ban elkészült egy nagy erőfeszítést igénylő nyomdai munka: az *Őreg Graduál*. Ettől kezdve több, mint húsz éven át pedig a műhely munkája kiegyensúlyozott, egyenletes ütemben haladt a meglévő felszereléssel.

Ezek az évek a két RÁKÓCZI fejedelemségének korszaka: I. RÁKÓCZI György 1648-ban halt meg, és követte fia, II. RÁKÓCZI György, akinek uralkodása — éppen úgy, mint a fejedelmi nyomdának gyulafehérvári működése — 1658-ban ért véget. A két Rákóczi uralkodására a BETHLEN koránál is határozottabb református szellem nyomta rá bélyegét, amely már éppen ezekben az évtizedekben bizonyos merevséget mutatott. Ez a vallási kérdésekben tanúsított szigor kulturális téren is éreztette nem mindig jótékony hatását, mégis, az iskolarendszer és oktatás terén kimagasló eredmények születtek.

A fejedelmi nyomda egyik legfőbb feladata pedig éppen az volt, hogy a virágzó fehérvári akadémiát ellássa tankönyvekkel. A műhely fő profilja tehát adva volt: egyrészt ki kellett nyomtatnia az államigazgatással kapcsolatos kiadványokat, rendeleteket, el kellett látnia a diákságot tankönyvekkel, és nem utolsósorban a fejedelem személye által is erőteljesen képviselt — korabeli szóhasználat szerint „ortodox” — református szellemet kellett terjesztenie vallásos könyvek kibocsátása révén.

Ezekre a feladatokra a fejedelmi nyomda akkori felszereltsége alkalmas is volt: személyzete legalább hat főből állt. A *Leges Typographorum*-ban²

1. A dolgozat első részét: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka* címen ld. OSZK 1974/1975. Évkönyve. 349—421.
2. Teljes szövegét közli HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár, 1942. 15—16.

EFFMURDT — aki 1628-tól kezdve működött a műhelyben, és akinek neve a könyvek impresszumában 1634-ig folyamatosan előfordult — nincs felsorolva. Lehetséges, hogy ekkor nem mint tipográfus, hanem mint könyvkötő (kompaktor) dolgozott; de valószínűbb, hogy ekkor már vagy nem volt Fehérvárott, vagy útra készült. TOLNAI Istvánnak Sárospatakról I. RÁKÓCZI Györgyhez írt levelében utalást találni EFFMURDT-ra: „Ezennel érkezék kegyelmes Uram EFFMURDT uram őkegyelme levele, minél Kegyelmes Uram szebben az Nagyságod adakozását meg nem hálálhatja, tiszte szerint az mivel tartozott, ím megfizette, hálaadó köszönetével”³ (1636. december 20.). Ezek a sorok úgy értelmezhetők, mintha 1636. év végén EFFMURDT megvált volna a fehérvári nyomdától és visszatért volna hazájába, Sziléziába. Ez indokolná, hogy miért nem fordul elő többet a neve sem mint tipográfus, sem mint kompaktor.

Bár 1635-től 1643-ig név szerint nem találkozunk egyetlen fehérvári nyomdász nevével sem kiadványaik impresszumában, valószínű, hogy a nyomda személyzete továbbra is a külföldről bejött mesterekből és a néhány magyar nyomdászlegényből állt. 1638 és 1640 között GELEJI KATONA István és I. RÁKÓCZI György levelezésében viszont gyakran esik szó a nyomdáról és a könyvnyomtatókról.

GELEJI I. RÁKÓCZI György fejedelemhez 1638 februárjában intézett levelében többek között azt jelenti, hogy „Méltóztassék Nagyságod az nyavalyás typographusok felől is kegyelmesen provideálni, ruhátlanok, költségtelenek, magonk tartottuk ki a télből is. Isten panaszá ne vegye, e télen is őket mind költséggel, mind eledellel, mert nem tudom hová lötte nek volna. Az Albert felől testálhatok, hogy mind olyan erős hidegben is eljárt munkájában serényen, nem veszi el Nagyságod sem külső, sem belsőképpen az mit rájok költ”.⁴ A fejedelem erre észrevételképpen megjegyezte, hogy „az kik eljártak hivataljokban, s nem henyéltek, az üdőt részegséggel, dorbézolással, henyéléssel nem vesztegették el, megtelevén, megadjok mindenenek”.⁵ Az említett Albert valószínűleg az a nyomdász, aki az 1636-os *Leges Typographorum*-on gót betűkkel írta alá nevét — amiből HERPEPEI arra következtetett, hogy ő volt az egyik német, vagy németalföldi származású mester.⁶

GELEJI 1638. decemberi levelében ismét szó esik a fehérvári tipográfusokról, akik „fából fogyatkoznak gyakorta meg. Nagyságod méltóztassék tiszt uraimat meginteni, ne hagynák anélkül őket, mert a hidegben nem munkálkodhatnak”. Ugyanebből a levélből az is szembetűnik, hogy nem a fejedelmi gondviselés hiányzott, hanem CZIMERIRÓ Pál, az új udvari jószágigazgató — Rákóczi parancsa ellenére is — szűkmarkúnak bizonyult.⁷

Egy évvel későbbi levelében ismét szó esik az Albert nevű nyomdászról. Az itt közölt levelek azt bizonyítják, hogy különféle hiányosságok miatt — hol fűtés, hol papír nem volt — nehezen haladt a munka a mű-

3. OL E 190 Arch. Fam. RÁKÓCZI 6. cs. 1636. Vegyes levelek, fol. 508a P. S.

4. HERPEPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* Bp.—Szeged, 1965. 523.

5. Uo.

6. Uo. 520. l.

7. *Irodalomtörténeti Közlemények.* 1894. 337.

helyben. Pedig GELEJI KATONA István szívéen viselte a nyomda jó ellátását: 1639. december 12-i levelének megírásakor éppen saját kiadványa (74)* volt nyomdában: „Nagyságodnak jelentettem volt, BISTERFELDIUS uram által az én concióimnak nyomtatásokban való fogyatkozását, de a Marci Brassóból eljött, s . . . Albert is ismét feleledett, most megint hozzákezdték, ha Isten egészségét immár megvastagítaná, s fájakat kiszolgáltatóknak, talán az ekkeddig való haladékokat kipótolnák.”⁸

Egy hónappal később ugyancsak GELEJI ismét a nyomdáról, és a papírellátással kapcsolatos gondokról ír: „A könyvnyomtatók kegyelmes uram immár . . . neki gyógyultanak, és a mi kevés papíroskát az idő alatt gyűjtögethettem volt, im szintén felnyomtatják, s amint udvarbíró uram mondja, materiájok immár nincsen, amiből papírost csinálnának, s ismét nagy akadály leszen, s nem leszen mire nyomtatniok. Nagyságod méltóztassék parancsolni, ahová illik matéria felől, s míg peng az elérkeznek, adasson a másféle papírosból, hogy ne múljék az idő hiában, lenne vége már egyszer, kivehetnők Kegyelmes Uram, azt ítélem, belőle, amit Nagyságod ráköltött, ha Isten engedné, hogy végződhetnék. Egy bizonyos embert kellene, kegyelmes uram, négy lovú szekérrel rendelni, aki a materiát keresné és hordozná, mert az százszok a tűzre hányják inkább a féle rengye-rongyát, hogy sem mint magokkal hordassák ide.”⁹

1644-ben új nyomdavezetőt kaphatott a műhely, mert PISCATOR ekkor kiadott munkájának (89) impresszumában új, eddig nem ismert névvel találkozunk: „Andreas Gregorii SCHEMNICENSIS.” Az új nyomtatómester megjelenése azonban — akinek személyéről, származásáról, korábbi állomáshelyéről semmit sem tudunk — nem hozott változást a műhely felszerelésében, legalábbis, ami a kiadott könyvek külsején tükröződne. 1636 és 1644 között egyébként is csak kevés változás történt a nyomda betű- vagy díszanyagában. 1638-ban megjelent egy új, a korábbiakhoz képest kissé módosított, egyesített, erdélyi és RÁKÓCZI címer (XXIII. dísz, XLI. tábla), 1641-ben kiegészült egy újabb betűvel a már korábban meglevő „f” iniciálésorozat, és egy új cifrát is találunk, az Xx jelűt. Erre az időszakra esik egy új görög kiemelő típusnak (26G) feltűnése. [Megjelenésének ennél pontosabb dátumát nem lehetett megállapítani, minthogy az 1636—1641 között folyamatosan nyomdában levő *Prodromus-ban* ill. Bisterfeld ehhez írt indexében fordul elő (58).] 1642-ben a már régóta meglevő „a” iniciálésorozat egészült ki egy új betűvel, majd feltűnik ismét egy új cifra: a Ww jelű. (Az új cifrákat ld.: XLV. tábla.)

1643-ból Szabó Károly említ egy CATO: *Disticha de moribus* című, latin—magyar—német nyelvű munkát,¹⁰ amelyet, bár helymegjelölés nélküli, szerinte kétségtelenül Gyulafehérvárott nyomtatták. A címlevél hátlapján levő „Figyelmeztetés” valóban Gyulafehérvárról keltezett, ez azonban nem bizonyítja, hogy a nyomtatás is itt készült. A fehérvári mű-

* A zárójelbe tett, kurzívval szedett számok a nyomtatványok időrendi jegyzékének sorszáma utalnak.

8. Uo. 342. — RMK II 552: GELEJI KATONA I.: *Praeconium evangelicum* c. művének 2. kötetéről van szó, ami a következő évben, 1640-ben jelent meg.

9. Uo. 344. l. (1640. január 4-i levél).

10. RMK II 620; I. SZABÓ Károly hozzátartozó megjegyzését is.

hely nem volt felszerelve fraktúr szövegbetűkkel, márpedig ebben az időben német szöveget csak fraktúrral nyomtattak. Amennyiben ez a latin—magyar—német nyelvű munka valóban Gyulafehérvárott jelent meg, akkor a fraktúr szövegbetűkkel való gyarapodás valószínűleg A. G. SCHEMNICENSIS megjelenésével hozható összefüggésbe. Minthogy a „Figyelmeztetés” 1643. augusztus 1-ről való, SCHEMNICENSIS ekkor már ott lehetett, még ha neve csak 1644-ben jelent is meg impresszumban — legalábbis a fennmaradt kiadványok tanúsága szerint. D. NÄGLER, a szebeni Brukenthal Múzeum régi nyomtatványaival foglalkozva ugyancsak feltételezi, hogy a fejedelmi nyomda kiadványa volt ez a mű.¹¹

A budapesti Egyetemi Könyvtár fragmentumai között található egy csonka egyleveles nyomtatvány, amelyet bibliográfiai források eddig nem említettek. A lap felső része hiányzik, de a megmaradt 11 alkalmi vers SZEGEDI Anna halálára íródott. Impresszuma a nyomdai cífrákkal keretezett lap alján található: *Albae-Juliae Typis Celsiss. Principis. Évmegjelölés nélküli* ugyan maga a nyomtatvány — nyilván a lap hiányzó felső részén lehetett a gyászszertartás dátuma — de a levél üres hátsó lapján kézírásos megjegyzés olvasható, amelynek dátuma: „An. 1643. Sept. 15.” A datálást a nyomtatvány tipográfiai anyaga is alátámasztja. Az alkalmi versek írói közt van többek között BIHARI Ferenc, a gyulafehérvári akadémia rektora (85a).

1645-ben még egy újabb cífrával is kiegészült a nyomda anyaga (Yy jelű cifra, l. XLV. tábla).

MEDGYESI Pál: *Égő szövétnék* című, 1645-ben hely és nyomda megjelölése nélküli nyomtatványáról¹² SZABÓ Károly azt írta, hogy betűi összehasonlítása után bizonyos, hogy ez a könyv gyulafehérvári nyomtatvány. Ugyanebben az évben valóban megjelent Medgyesinek egy műve Gyulafehérvárott, a *Lelki A-Be-Ce (94)*; az *Égő szövétnék* azonban, a gyulafehérvári nyomtatványok tipográfiai sajátosságaival összehasonlítva, nem fehérvári eredetű, hanem SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám váradi nyomdájából került ki,¹³ betűtípusai és díszai azokkal mutatnak egyezést. Így tehát a fenti művet ki kellett zárni a gyulafehérvári nyomtatványok közül.

SCHEMNICENSIS neve még egyszer előfordul, 1646-ban (100). Pedig közben is jelentek meg könyvek Fehérvárott, de ezek impresszuma újra csak „Typis et Impensis Celsissimae Principis” vagy nyomdász és nyomda megjelölés nélkül láttak napvilágot. Mégis, indokolt azt feltételeznünk, hogy a két kötet megjelenése közti időben is itt működött, mint nyomdavezető.

SCHEMNICENSIS ezután vagy megvált a nyomdától, vagy beosztott lett: többet nem találkozunk nevével. 1647-ben viszont feltűnt egy új nyomdavezető, aki ettől kezdve egészen a nyomda pusztulásáig, 1658-ig a fehérvári műhely vezetője maradt. Neve BRASSAI MAJOR Márton, vagy ahogy latinosan írja: „Martinus MAIOR CORONENSIS.” Az első nyomtatvány, amelyen neve szerepel, KÁSZONI műve (102), amelynek előszava 1647 májusában

11. NÄGLER, Doina: *Catalogul Transilvenicelor*. Vol. 1. (Sec. 16—17.) Sibiu 1974, Muzeul Brukenthal. 254. sz. A könyv megvizsgálására nem volt lehetőségem.

12. RMK I 774.

13. Vö.: RMK I 764, RMK I 779 váradi, SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám-féle nyomtatványokkal.

íródott. GULYÁS¹⁴ és HEREPÉI¹⁵ szerint BRASSAI MAJOR Márton valószínűleg azonos azzal a Marcival, aki a fent már idézett (1639. december 12-i) levél tanúsága szerint az idő tájt jött át Brassóból Gyulafehérvárra, hogy a betegségéből lábadozó Alberttel együtt folytassák GELEJI KATONA István könyvének kinyomatását.

BRASSAI MAJOR Márton megjelenésével némi változás következett be a nyomda felszerelésében, illetve a nyomtatványok külsejében: előbb két új cifra jelent meg 1647-ben (az Aaa és Zz jelűek, l. XLV. tábla). Ugyanakkor valószínűleg MAJOR Márton itt-tartózkodásához köthető az a sajátosság, ami az ívjelzésben 1649-től kezdve jelentkezik, előbb csak ritkán, majd 1651-től következetesen és kivétel nélkül, egészen 1658-ig. Eddig a fehérvári műhely gyakorlata az volt, hogy ívjelzésnél csak nagybetűket (verzálisokat) használt. 1649-től kezdve azonban csak az ív első levelén találunk verzálist, attól kezdve, az ívjelzés kisbetűvel történt (tehát: A¹, a², a³ stb.). Bár MAJOR Márton neve az impresszumokban már 1647-ben feltűnt, ez a sajátosság pedig csak 1649-től kezdve jelentkezett, de talán ennyi volt az átutazási ideje az ideérkezésekor már megkezdett — és még a régi gyakorlat szerint ívjelzett — nyomtatványoknak, és csak 1649-től kerültek ki a nyomdából azok a kötetek, amelyek már teljes egészükben az ő működése alatt készültek.

BRASSAI MAJOR Márton megjelenéséhez fűződik valószínűleg a műhely most tárgyalt korszakának legnagyobb gyarapodása: 1648-ban indult meg a cirillbetűs könyvek nyomtatása Gyulafehérvárott, amelyről még bővebben lesz szó. Lehet, hogy maga MAJOR Márton is tudott románul, hiszen, neve után, Brassóból jött, és talán éppen ezért esett rá — mint nyomdavezetőre — a fejedelem választása.

Korabeli adat bizonyítja, hogy 1651-ben a fejedelmi műhelyben dolgozott egy STRUMPT György nevű kompaktor is. HEREPÉI közöl egy 1651. június 14-i bejegyzést Kolozsvárról, amely szerint: „Érkezik STRUMPT György Fejervari compactor másodmagával, hozván urunkhoz Gyaluban hatszáz kartán való verseket, amellyeket küld Urunk az lakodalomra Patakra.”¹⁶ A bejegyzésből nemcsak egy kompaktorról szerzünk tudomást, hanem egy minden bizonnyal a fejedelmi nyomdában kiadott egyleveles nyomtatványról is (117), amely RÁKÓCZI Zsigmond házasságával kapcsolatos lehetett — amelyből azonban nem maradt fenn példány.

A szakirodalomnak tudomása volt egy dátum és hely nélküli, de feltehetően gyulafehérvári limitációról (131), amelyet azonban, tekintve, hogy a Budapesti Egyetemi Könyvtár artikulus gyűjteményében¹⁷ az 1668. évhez van kötve, erre az évre datáltak. Alapos megvizsgálása után azonban kitudt, hogy ez valójában az az 1655-ben kiadott limitáció, amelyről szó esik az 1656-os artikulusokban,¹⁸ mint „az elmúlt esztendőben kinyomtatott limitációról”. Minthogy betűi teljes egészükben a gyulafehérvári készletből

14. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. 2. rész. Bp. 1961. 157.

15. HEREPÉI J.: *Adattár I.* 524.

16. Uo. 522. l.

17. MS G 507 kolligátum.

18. 135, B1b lapon a VII. Artikulus.

valók, méghozzá a tatárdúlást megelőző, teljes felszerelésből, így 1655-ös gyulafehérvári meghatározása indokoltnak látszik.

Az Országos Széchényi Könyvtár birtokában van egy hét levélnyi töredékből álló, LUPUJ vajdáról szóló ének (130), amelynek kiadási helye és éve egyaránt problematikus. Korábban feltételezni lehetett, hogy az 1655-ben kiadott KÖRÖSPATAKI János: *Lupuj vajdáról való énekéhez* hasonlóan ezt is Lőcsén nyomtatták volna, ezt azonban a nyomdai anyagnak a gyulafehérvárral történt összevetése megcáfolta. Kétségtelenül a fejedelmi nyomda terméke ugyan, de a kiadás éve továbbra is kérdéses. A történeti tények ismeretében 1653-nál korábbi nem lehet; legvalószínűbb, hogy 1654–1655 között adták ki, így a gyulafehérvári nyomtatványok közé is ennek megfelelően, 1654. év végére soroltam be. Sajnos, ennél pontosabb dátumot nem sikerült megállapítani, minthogy 1653-tól a nyomda pusztulásáig szinte olyan változás nem történt a tipográfiai felszerelésben, ami a datálást megkönnyítené.

BRASSAI MAJOR Márton neve ugyan utoljára 1657-ben szerepel impreszumban (142 és 143), mégis tudomásunk van arról, hogy még 1658-ban, Gyulafehérvár pusztulásának évében is ő volt a könyvnyomtatómester. Erről tanúskodik UZONI: *Öt sima kövekkel . . .* című művének az Országos Széchényi Könyvtárban levő csonka, de eredeti kötésben levő példánya, amelynek possessor-bejegyzése számunkra különösen érdekes: „Anno 1658. die 15. Martii. Ez könyvecskét ajándékozta nekem könyvnyomtató Márton, ha elvész, ad meg nekem, SZABÓ Keresztélynek, mert övé.” (145)

II. RÁKÓCZI György fejedelem minden bizonnyal meg volt elégedve BRASSAI MAJOR Márton jó munkájával, és a nyomda működésével, hogy BISTERFELD professzor javaslatára őt és nejét 1651. február 24-én magyar nemességgel tüntette ki. Nem ő volt az első magyar könyvnyomtató, aki ebben a kitüntetésben részesült. RÁKÓCZI György néhány évvel előbb, 1648-ban SZENCZI KERTÉSZ Ábrahámot is nemesi sorba emelte.¹⁹ Címere úgynevezett beszélő címer: kék mezőben zöld ruhás férfit ábrázol, aki a szédőszekrény előtt ülve dolgozik.²⁰

Korabeli levélből tudunk csak LORÁNTFFY Zsuzsanna a Szentlélek származásáról szóló könyvéről. VANOVICZI Péter János írta Rómából, 1658. június 21-én LORÁNTFFY Zsuzsannának: „A nagyságod írását, melyet adott Nagyságod énnekem Szent Léleknek származásáról . . .” de hogy ez megjelent-e valaha nyomtatásban, arra választ nem adhatott ILLÉSY János.²¹ Hozzátehetjük, hogy az sem biztos, hogy ha megjelent, éppen Gyulafehérvárott jelent volna meg, hiszen akkor már működött a sárospataki nyomda is.

Áttekintve az 1637–1658 időszak gyulafehérvári könyvtermésének tartalmi megoszlását, azt tapasztaljuk, hogy míg a korábbi, első korszakban, a fő hangsúly az államigazgatási kiadványokon volt, most — bár a korábbi 13 évvel ellentétben most 21 év termését vizsgáltuk, az ilyen jellegű kiadványok száma mindössze hárommal emelkedett. Ugyanakkor a

19. GULYÁS i. m. II. 159.

20. Közli ILLÉSY János: *Nyomdászati és könyvészeti adatok* = MKsz 1896. 174–175.

21. MKsz 1888. 332–3.

tankönyvek kiadása rendkívüli mértékben fellendült, számuk a korábbi kétszeresére ugrott. Szinte minden 1636-ig kiadott tankönyvet másodsorra, harmadszorra is kinyomtattak.

A tankönyvekhez hasonlóan, az először 1636-ban megjelent, ALSTED által összeállított latin—magyar nyelvű katekizmus is összesen öt kiadást ért meg Gyulafehérvárott: 1636., 1639., 1643., 1647. és 1655. évi kiadások. A kétnyelvűség arra mutat, hogy elsősorban középiskolai célokra szánták: egyúttal a latin nyelvtanulásnak is eszközeül szolgált.²²

Valószínűleg az *1635. évre szóló naptár (44)* volt az utolsó, amelyet Gyulafehérvárott nyomtattak, de feltételezhetjük, hogy korábban sem adtak ki minden évben kalendáriumot. Tudomásunk van arról, hogy az 1636. évre szóló kalendáriumokat a fejedelem Lőcséről hozatta: „Az Calendáriumokat meghozattam Lőcséről és a számtartóval beküldöm Nagyságodnak.”²³ Ez valószínűleg állandó gyakorlattá vált, minthogy a későbbi évekből is találunk kalendáriumok behozatalára vonatkozó utalásokat. 1645. év végén RÁKÓCZI úgy látszik többször sürgette a kalendáriumokat, mert DEBRECZENI Tamás, a fejedelem sárospataki intézője így ír a fejedelemnek: „Calendariumok felől azelőtt is írtam Nagyságodnak, volt gondom reá, de későn adta ki az Astrológusnak, mindazáltal Szt. András napjára fogadta vala, hogy elkészül kötésével, de immár megírtam, csak exemplárokat küldjön az zborói udvarbíró.”²⁴ DEBRECZENI 1646. január 30-i levelében újra ezekről a naptárakról esik szó: „Az Calendáriumokat béküldtem, úgy hiszem, eddig Nagyságod kezéhez jutottak.”²⁵ A zborói udvarbíró közvetítőszerepe arra utal, hogy a kalendáriumokat valószínűleg továbbra is Lőcséről szereztek be.

A GYULAFEHÉRVÁRI FEJEDELMI NYOMDA ROMÁN NYELVŰ ÉS CIRILLBETŰS KIADVÁNYAI

A szakirodalomban általánosan elfogadott vélemény szerint a gyulafehérvári román nyomda alapítását 1639-re lehet tenni, amikor Havasalföldről megérkezett DOBRE pap, az első nyomtatómester.²⁶ Ezen a véleményen volt JUHÁSZ István is, aki először foglalta össze a gyulafehérvári fejedelmi nyomdának a román könyvek kiadásában játszott szerepét.²⁷

Valószínűbb azonban, hogy DOBRE pap, aki valóban a fejedelem,

22. *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. Bp. 1965. = *Studia et Acta Ecclesiastica* 1. p. 81.

23. DEBRECZENI Tamás levele I. RÁKÓCZI Györgynek Sárospatakról, széljegyzet az 1635. december 26-i leveléhez. OL E 190 Arch. Fam. RÁKÓCZI. Gazdasági iratok 1635. 102. sz. fol. 226a.

24. DEBRECZENI Tamás levele I. RÁKÓCZI Györgyhöz Sárospatakról, 1645. november 5. — OL E 190 Arch. Fam. RÁKÓCZI 13. cs. (1645) fol. 569a.

25. DEBRECZENI Tamás levele I. RÁKÓCZI Györgyhöz Sárospatakról, 1646. január 30. — OL E 190. Arch. Fam. RÁKÓCZI 14. cs. (1646) fol. 538a.

26. HERPEI J.: *Adattár* I. 525. l.; MÓZES András: *Az erdélyi román reformáció katechizmusa*. Kolozsvár, 1942.; TAMÁS Lajos: *Fogarasi István katechéja*. Kolozsvár, 1942.

27. JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, 1940.

I. RÁKÓCZI György meghívására érkezett, itt, Gyulafehérvárott, de a fejedelmi nyomdától függetlenül kezdte meg működését Havasalföldről magával hozott saját felszerelésével. GULYÁS és VERESS Endre az 1641-ben kiadott *Evangelica cu invatatura* című művet jelölte meg, mint a fejedelmi nyomda első kiadványát.²⁸ Juhász azonban — és az ő nyomán HERPEI is²⁹ — említett egy korábbi, feltehetően még 1639-ben kiadott, egyházi szövegeket tartalmazó, de közelebről nem ismertetett nyomtatványt is, amely szerinte egyetlen csonka példányban maradt fenn, VERESS azonban nem ismerte ezt a kiadványt. Meglehet, hogy ez az 1639—1640-ben kiadott, gyulafehérvárnak feltételezett mű azonos azzal a *Psaltirea*-val, amelyre SZINNYEI hivatkozott, mint SILVESTER 1640-ben Gyulafehérvárott kiadott művére.³⁰ Minthogy azonban a kérdéses műnek nem sikerült nyomára jutni, így gyulafehérvári eredetét sem lehetett eldönteni.

Bár egykori feljegyzés szól arról, hogy BETHLEN Gábor fejedelem lefordította az egész Szentírást román nyelvre,³¹ a fordítás nyomtatásban nem jelent meg, a kéziratnak pedig nyoma veszett. BETHLEN Gábor kezdeményezéseit utóda, I. RÁKÓCZI György folytatta tovább, aki arra törekedett, hogy a már állammivallássá előlépett református vallást az erdélyi románságra is kiterjessze, kiszakítva azokat a görög-keleti egyház kebléből. Ezért, amikor új román püspök kinevezésére került sor, GELEJI KATONA István erdélyi református püspökkel együtt arra törekedett, hogy az új püspök (vladika) személyében támaszt nyerjen a reformáció elterjesztése érdekében. Ez természetesen nem volt könnyű, hiszen a másik oldalról a görög-keleti egyház próbálta megtartani a románságot egyháza keretén belül. A fejedelem személyén kívül a református egyház erejének és GELEJI KATONA István egyéniségének tulajdonítható, hogy ez a harc a két RÁKÓCZI alatt a református vallás javára dőlt el. Ez a helyzet azonban nem bizonyult tartósnak: az önálló Erdély hatalmának hanyatlásával a görög-keleti egyház is mindinkább visszahódította papságát és híveit.

Ez a fent vázolt folyamat jól megfigyelhető a gyulafehérvári román nyelvű kiadványok tartalmi változásában is. DOBRE pap 1641-es, fent említett nyomtatványa még a görög-keleti egyház szellemében íródott. Ez az *Evangelica cu invatatura*, amelyet egyedül sikerült DOBRE pap esetleges többi nyomtatványai közül megvizsgálni — két példányban maradt fenn, egyik, csonka példánya az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában van.³² Előszavából kitűnik, hogy a papok azt kérték GENNADIUS vladikától —, aki 1640-ben meghalt, és éppen ezért került sor új vladika választására — hogy ezt az egész Erdélyben elterjedt, román nyelvű, szláv eredetű biblíamagyarzatot nyomtassa ki újra. A sok kérésre a vladika a fejedelemhez fordult, amint írja: „könyörögtem Ónagyságának, RÁKÓCZI György

28. L. erről: GULYÁS i. m. II. 158; VERESS Endre: *Bibliografia romana-ungara*. Bucuresti, 1931. Vol. 157. sz. — Uő: *Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok*. Kolozsvár, 1910. 19. l.- BIANU—HODOS—SIMONESCU: *Bibliografia romanesca veche*. Tom. 1. Bucuresti, 1903. 407. sz.

29. JUHÁSZ i. m. 205—206. és HERPEI J.: *Adattár* I. 525. l.

30. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 12. köt. Bp. 1908. 1018.

31. REDMECZI T. János feljegyzése 1622-ből, l. VERESS: *Bibliografia* . . . 72. p.

32. BIANU—HODOS—SIMONESCU i. m. I. 40. sz. OSZK jelzete: RMK II 573/a.

fejedelemnek e dologért, hogy engedje meg ennek a könyvnek itt, Önagysága országában való kinyomtatását, és önagysága megengedte, hogy kinyomhassam.”³³ A nyomtatás költségeit nem a fejedelem, hanem GENNA-DIUS püspök, majd a munkát befejező Ilia IOREST viselte.

A fejedelemnek nem is lehetett érdeke ennek a könyvnek anyagi támogatása, és DOBRE pap megjelenésével még nem tekinthette véglegesen megoldottnak a cirill nyomda ügyét. De nem oldódott meg ezzel a román nyelvű könyvek kiadásának kérdése sem, hiszen a fejedelem programja szerint a románok számára református énekeket, könyörgéseket, katekizmusokat kellett volna nyomtatni.

RÁKÓCZI Györgynek az erdélyi románság református egyházba való bevonását célzó programját megismerhetjük abból a GELEJI KATONA István által, 1640. szeptember 22-én a fejedelem elé terjesztett javaslatból, amelyet a kinevezendő vladikának el kellett fogadnia.³⁴ Ezek a kondíciók ugyan MILOVITIUSNAK szóltak a levél megírásakor, tudjuk azonban, hogy később mégsem ő nyerte el a vladikaságot, hanem Ilia IOREST, akinek szinte ugyanezekre a kondíciókra kellett magát köteleznie:

1. Hogy itt maga mellett, vagy ahol alkalmasnak ítéltetik, egy jó oláh scholát erigáljon . . . melyben az ifjakat mind az keresztyén vallásra tanítsák.

2. Hogy typographiát és typographus legényeket tartson, kikkel mind az ő ecclesiájoknak, s mind scholajoknak épülésire kívántató szükségessé könyveket nyomtattasson.

5. Hogy a mi mindennapi könyörgésünket, mind a reggelit, s mind az estvélit oláhra fordíttatván leírassa, kinyomtattassa és minden helyeken az ő gyülekezetekben elmondassa.

6. Hogy a mi oláhra fordított énekünket, melyekkel a karánsebesiek és lugosiak élnek, leírassa, kinyomtattassa és gyülekezetekben . . . énekeltesse.

7. Hogv immár oláhuul fordíttatott katechizmusokat kinyomtattassa.”³⁵

A fenti, pontokba foglalt kikötések közül tudjuk, hogy megvalósult az „oláh schola” (Karánsebesen és Lugoson), a tipográfia — igaz, hogy nem az iskola mellett — és megjelent a románra fordított református katekizmus.

Ez az első *cirillbetűs református katekizmus*³⁶, amelyről tudomása van a szakirodalomnak, bár kiadása idejét illetően a vélemények megoszlanak. Sajnos, nem maradt fenn belőle példány. JUHÁSZ és BIANU-HODOS³⁷ 1640-es kiadásúnak tartotta, VERESS³⁸ viszont kiadási évét 1642-re tette és nyomdahelyként Gyulafehérvárt feltételezte. Valószínűbb, hogy 1642-ben jelent meg, hiszen 1640 szeptemberében, amikor GELEJI KATONA István a kinevezendő vladikának szóló kondíciókat foglalta össze, még csak a katekizmus

33. JUHÁSZ i. m. 207. l.

34. *Új Magyar Múzeum* 1859. I. 199—233.

35. Uo., csatolva GELEJI KATONA I. 1640. szeptember 24-i leveléhez.

36. BIANU—HODOS—SIMONESCU i. m. 38.; SZTRIPSZKY II 2536/84.

37. JUHÁSZ i. m. 190—204. és BIANU—HODOS—SIMONESCU i. m. I. 38.

38. VERESS: *Bibliografia* I. 159. sz.

románra fordított kézírata volt meg. Megjelentetése GELEJI KATONA Istvánnak tulajdonítható, aki kinyomtatását állandóan sürgette.³⁹ Az 1642-es kiadási évet támasztja alá az is, hogy RÁKÓCZI György 1643. október 10-i oklevelében, amelyben STEFAN pópát nevezte ki Ilia IOREST utódául, mint újonnan kiadott katekizmust említette. Elrendelte, hogy a leendő vladika maga is elfogadja, és másokkal is elfogadtassa, taníttassa ezt a katekizmust.⁴⁰ Kiadási helyét illetően azonban nem fogadható el VERESS véleménye,⁴¹ aki gyulafehérvári kiadásúnak tartotta. Maga a nyomtatvány is elárulja, hogy csak a fordítás készült Gyulafehérvárott, a nyomtatás bizonyos Priszaka (Gyulafehérvári járás) nevű helységben; így tehát semmi okunk sincs feltételezni, hogy a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában, vagy akár csak Gyulafehérvárott nyomtatták volna, bár kétségtelenül RÁKÓCZI György akaratából és parancsából jelent meg.⁴²

GULYÁS tévesen állította, hogy az 1642-es kálvinista káté „valószínűleg éppúgy latinbetűs magyaros ortográfiájú nyomtatvány volt, mint ránk maradt 1648. évi lenyomata”.⁴³

DOBRE pap 1641-es nyomtatványával kapcsolatban megállapítható volt, hogy annak sem impresszuma, sem előszava nem említi a fejedelmi nyomdát, csak Gyulafehérvárt, míg a ténylegesen a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában kiadott román könyveken a fejedelmi nyomda megjelölés — körülírva — szerepel. Ugyancsak indokolt volt kizárni a fejedelmi nyomda kiadványai közül a fent tárgyalt 1642. évi cirillbetűs református katekizmust is. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ezekben az években még nem volt a fejedelmi nyomdának cirill felszerelése.

1646. január 7-én Fogaras várából írt, DEBRECZENI Tamáshoz intézett levelében a fejedelem említi, hogy „piskoczt⁴⁴ is vagy húsz mázsával küldjön kegyelmed: most az Bibliát oláh nyelvre fordíttatjuk, s ki akarjuk nyomtatni, az oláh betűöntőnek nincs olyan matériája, itt benn sem találni”.⁴⁵ A fenti szöveg arra utal, hogy a Fejedelmi nyomda számára újonnan készítették a cirill betűtípusokat — valóban, nem is találhatta megfelelőnek RÁKÓCZI a DOBRE pap-féle kopott, alig olvasható cirill betűket.

Mindezek az előkészületek az 1648-ban megjelenő *Noulu Testamentu (Újtestamentum)* (107) érdekében történtek. Kétségtelenül ez volt a fejedelmi nyomda egyik legnagyobb teljesítménye: mint nyomdai produkció is jelentős, de nevezetes mű a román irodalmi nyelv kialakulása szempontjából is. A kiadás előzményeiről szólva meg kell említeni, hogy a munka szükségességét GELEJI KATONA István érezte meg elsőnek, s az ő intézkedésére indult meg az új fordítás előkészítése, valamint a kiadáshoz szükséges pénz elő-

39. *Új Magyar Múzeum* 1859. 216.

40. VERESS: *Erdély és . . .* p. 19.

41. VERESS: *Bibliografia* I. 159. sz.

42. JUHÁSZ i. m. 190. l.

43. GULYÁS i. m. II. 158. Livia BACARU bukaresti kutató szíves közlése szerint ez a példányból ma már nem ismert káté cirillbetűs volt. Valójában az 1648-as káté nem második kiadása az 1642-esnek, hanem attól teljesen független, új fordítás. Az 1642-es káténak valóban van 2. kiadása, de az 1656-ban jelent meg.

44. Korabeli jelentése: antimon. Vö.: SZARVAS Gábor—SIMONYI István: *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Bp. 1893. II. köt. 1295.

45. JUHÁSZ i. m. 208.

teremtése. Popa STEFÁN püspökké választása utáni első hónapokban, 1643 augusztusában bocsátotta ki GELEJI KATONA István a román esperesek számára azt a rendeletet, amely a fordítás megkezdését bizonyítja: „Mivel látjuk a Szent Bibliának megfoghatóságát . . . azon igyekeztünk, hogy az Újtestamentumot őszinte, görög nyelvből, amelyen az evangélisták és apostolok írtak, az oláh községeknek lelki épületire lefordíttassuk, amelyre való embert is találtunk is immár Istennek hála, aki oláh ugyan, de jó görög és diákol is ért. De mivel efféle munka sok költséggel jár, nincs honnan költségeinknek szerét vennünk, hanem kételen az Ilia IOREST vladikaságában elmaradt esztendő adót be kell szednünk.” Ez a görögül és diákol is tudó román: SYLVESTER pap volt, aki, úgy látszik, egy év alatt elkészült az *Újtestamentum* fordításával, mivel 1644 augusztusában RÁKÓCZI György már azt írta Tokajból feleségének, hogy „annak a román papnak, aki az Új szövetséget románra fordította . . . adasson 50 Ft-ot és egy dolmányra való posztót”.⁴⁶ A munka közvetlen irányítója GELEJI KATONA István volt.

Bár a fordítás 1644-ben már megvolt, a nyomtatás csak 1648-ra készült el. A munkát hátráltatta az a körülmény, hogy Popa STEFÁN vladika úgy találta, hogy a SYLVESTER fordítása tele van hibával, s mivel közben SYLVESTER pap meghalt, maga kezdett hozzá a kijavításához, amint erről a mű előszavában is ír. Megmagyarázza, hogy milyen nevezetes újítást vezet be ez a kiadás: szemben az eddigi liturgikus beosztású bibliai könyvekkel, ez a Biblia fejezetekre és versekre oszlik.

A munka elkészülését hátráltatta még a betűk hiánya, amint arról a már idézett, „oláh betűöntő”-t említő levél tanúskodott.

GULYÁS és HERPEI,⁴⁷ de más szerzők is úgy tekintik, mintha az összes gyulafehérvári cirillbetűs nyomtatvány — DOBRE pap 1639. évi megjelenésétől kezdve egészen 1658-ig — mind a fejedelmi nyomdában készült volna.

Összevetve az 1641. évi DOBRE pap-féle kiadványt és az 1648-as, impresszuma szerint is a fejedelmi nyomdából kikerült *Újtestamentumot*, kitűnt, hogy a két nyomdai felszerelés teljesen különbözik: az előbbi betűkészlete rongált, kopott, nehezen olvasható, míg a másik újonnan metszett, tiszta, világos betűképet mutat. Bár DOBRE pap felszerelésében a díszek — ellentétben az iniciálékkal — még viszonylag jó állapotban voltak, a fejedelmi nyomda ezeket mégsem alkalmazta később, amiből arra lehet következtetni, hogy DOBRE pap nyomdája csak ideiglenesen volt Gyulafehérvárott, onnan azután később elkerült. De elválnak DOBRE pap és a fejedelmi nyomda kiadványai tartalmukban és szellemükben is, amint erre korábban már utaltunk: a fejedelmi nyomda cirill kiadványai határozott református szellemben íródtak, eltérve a görög-keleti egyház dogmáitól.

Bár 1648-ban, amikor a *második román katekizmus* megjelent Gyulafehérvárott — megjegyezve, hogy ezt a szakirodalomban bevett „gyulafehérvári” elnevezést az első, 1642. évi kiadásnál csak fenntartással fogadhatjuk el — a fejedelmi nyomda már rendelkezett cirill betűkészlettel, a FOGARASI István által fordított káté mégsem cirill, hanem latin betűkkel íródott, a lugosi és karánsebesi román iskolák tanulói számára. Mint kísérlet

46. BALLAGI Aladár: *A Magyar nyomdászat történelmi fejlődése*. Bp. 1878. 235.

47. GULYÁS i. m. II. 158–159. és HERPEI: *Adattár* 1. 525–6.

érdekes, de több kiadást nem ért meg. Ennek a kezdeményezésnek úgy látszik, nem lett folytatása, mert más román nyelvű könyvről nem tudunk, amely latin betűkkel nyomtatva jelent volna meg ebben a korban. (111)

A fejedelmi nyomdából a *Noulu Testamentu* után legközelebb — mai ismereteink szerint legalábbis — az 1651-ben kiadott *Psaltire (Zsoltároskönyv)* (120) került ki. Az ennek kiadásával kapcsolatos munkákat is Popa STEFAN vette kezébe, s többek támogatásával ez alkalommal egyenesen héber eredeti alapján fordította le a *Zsoltároskönyvet*.⁴⁸ Az impresszum szerint: „Őnagysága RÁKÓCZI György biztatásából, parancsából és minden költségével Gyulafehérvárott, 1651 decemberében” jelent meg.

A fenti két kötetet — az 1648. évi *Újtestamentumot* és az 1651. évi *Zsoltároskönyvet* — alapul véve a fejedelmi nyomda cirill könyvek nyomtatására használt felszerelése az alábbiakból állt:

1. Betűkészlet: öt cirill betűtípus, ebből három szövegtípus (30C, 37C, 39C) és kettő kiemelő típus (23C és 38C). Ezek közül mindkét kötetben előfordult a 30C, 37C és a 23C, csak az *Újtestamentumban* szerepelt a 38C és csak a *Zsoltároskönyvben* a 39C típus. (Ld. XXXIII—XXXVI. táblákat.)

2. Iniciálék: nyolc sorozat. Ezek közül öt sorozat darabjai fordultak elő mindkét nyomtatványban (l, n, o, r, s), míg csak az *Újtestamentumban* fordult elő a p és q sorozat. Csak az 1651-es *Zsoltároskönyvben* találni a t iniciálesorozatot egyetlen darabját (Ld.: XXXVII—XL. táblákat).

3. Cifrák: két új cifra jelent meg a cirillbetűs nyomtatványokban: az Uu és Vv jelűek. Ezek közül mindkét nyomtatványon megtalálható az Uu jelű cifra, csak az *Újtestamentumban* fordult elő a Vv jelű (Ld. XLV—XLVI. táblákat).

4. Díszek: nyolc darab. Ezek részben díszes, a cirillbetűs egyház könyvekben általánosan használt fametszetes fejlécek, egyszerűbb záródíszek, és egy bibliai jelenetet ábrázoló fametszetes illusztráció (a gyulafehérvári metropolita pecsétje. Ld. XXIV—XXXI. díszeket.) Mind a nyolc dísz előfordult az 1648-ban kiadott *Újtestamentumban*, amely fejlécekkel, záródíszekkel és iniciálékkal különösen gazdagon ellátott kötet. Közülük csak kettő (a XXVI. és XXXI. dísz) fordult elő az 1651-ben kiadott *Zsoltároskönyvben* (Ld. XLI—XLIV. táblákat).

A fejedelmi nyomda cirillbetűs nyomtatványaihoz felhasznált betűk és iniciálék természetesen nem alkalmazhatók az egyéb, latinbetűs könyveknél. (Ugyanez vonatkozik a jellegzetes fejlécekre is.) Fordítva azonban más a helyzet: a cirillbetűs kötetek díszítésére felhasználhatók például a nyomda birtokában levő cifrák, vagy más díszítőelemek. Mindkét cirillbetűs nyomtatványon feltűnnek — hol címlapkeret, hol záródíszek, hol fejléc formájában — a fejedelmi nyomda változatos cifrái. Ugyanígy, mindkét kötetben szerepel a nyomdának már régóta birtokában levő fametszetes, egyesített erdélyi és RÁKÓCZI-címer (XX. dísz).

A fenti tény — tehát a nyomda egyéb felszerelésének használata a cirillbetűs román kiadványoknál — megcáfolja azt a korábbi véleményt, amely szerint egyidejűleg működött volna Gyulafehérvárott a régebbi alapítású fejedelmi nyomda, és a később létesített, bár ugyancsak a fejedelem fenn-

48. JUHÁSZ i. m. 209.

hatósága alá tartozó ún. „román nyomda”. Valójában a fejedelem cirillbetűs nyomdája nem volt különálló műhely, amely a fejedelmi nyomda törzsrésztől külön lett volna elhelyezve, ellenkezőleg: a két cirillbetűs kötet határozottan azt bizonyítja, hogy a cirill betűkészletet és a jellegzetes díszeket a nyomda többi, korábban meglévő részével egy helyen tartották és egyidejűleg használták; a cirill készlettel együtt feltűnt, valamint a régóta meglévő állományhoz tartozó cifrák teljes mértékben keveredtek, nemcsak egy kötetben, de egy-egy lapon belül is. Ezt már GULYÁS is felismerte.⁴⁹

Meg kell azonban jegyezni, hogy nagy valószínűséggel a fejedelmi nyomda cirillbetűs román nyomtatványaihoz kell sorolni az 1656-ban kiadott *Skutuli katikului (Katekizmus pajzsa) (138)* című kötetet is, amely három művet foglal egybe — köztük az először 1642-ben kiadott első cirillbetűs heidelbergi káté 2. kiadását is. E kiadványhoz azonban nem sikerült hozzájutnom, megvizsgálására nem volt lehetőségem. Így nyomdai hovatartozását illetően csak feltételezhetjük, hogy a fejedelmi nyomdában készült.⁵⁰

Feltételesen a nyomda cirillbetűs nyomtatványai közé sorolható még a VERESS által említett *Diploma sacerdotibus valachinis datum (a román papoknak adott diplomák) (126)*. Minthogy azt tudjuk, hogy román nyelvű, feltételezhetjük, hogy cirillbetűs. Jelenleg egyetlen példánya sem ismeretes, az utolsó 1849-ben megsemmisült. VERESS⁵¹ feltételezte, hogy nem önálló könyvről van szó, hanem ezek az erdélyi román vladikák részére fejedelminktől kiadott különböző kinevező oklevelek lehettek egyes lapokon, amelyeket talán később egy kötetbe kötöttek. Amennyiben azonban valóban volt köztük 1659-ből való oklevél is, akkor annak gyulafehérvári eredetét nem lehet elfogadni.

1656 után nem jelent meg újabb cirillbetűs kiadvány a fejedelmi nyomdában. A szakirodalom számontartotta ugyan, hogy még a 17. század utolsó két évtizedében is jelentek meg cirillbetűs kiadványok Gyulafehérvárott, de kérdéses volt, hogy ezeket összefüggésbe lehet-e hozni a fejedelmi nyomdával az 1658. évi pusztulás után. HEREFEI erre vonatkozóan azt állította, hogy az a nyomtatóműhely, amely ezeket létrehozta, tulajdonképpen az I. RÁKÓCZI György által alapított nyomdában gyökerezett, amelynek helyreállításáért APAFI fejedelem alatt olyan sokat küzdött KOVÁSZNAI Péter, TISZABECSEI Gáspár és TOFAEUS Mihály református püspök. Ez a műhely azonban észrevétlenül a görög-keleti egyház kezébe ment át.⁵² JUHÁSZ bővebben foglalkozott a cirill készlet sorsával. APAFI Mihály követelte BRANKOVICS Szávától, hogy a „gyulafehérvári román nyomdát mielőbb régi fényébe állítsa vissza” — itt már jogos külön román nyomdáról beszélni, hiszen a műhely többi felszerelése már egybeolvadt ekkorra a Kolozsvárra került Szcenci Kertész Ábrahám-féle és a Heltai-féle nyomdák anyagával, amint arról a nyomda utóéletéről szóló részben szó lesz.

49. GULYÁS i. m. II. 160.

50. Az 1656-os Skutuli katikizului-ban levő kátét újra kiadta Georgiu BARITIU: a cirill szöveget latin betűkre átírva (vö.: BARITIU, Georgiu: *Catehismului calvinescu imposu* . . . Sibiu 1879. 139. l.

51. 126; VERESS: *Bibliografia* 171. sz. és uő: *Erdély* . . . 23. l.

52. HEREFEI J.: *Adattár* I. 528. l.

BRANKOVICS Szávát az 1680 júliusi ítélszék bűnösnek mondta ki a nyomda elhanyagolásáért: „elhagyta a román nyelvű nyomdát.”⁵³ S hogy valóban BRANKOVICS Szávát terhelte a felelősség ezért, azt mutatja az a körülmény, hogy néhány nappal azután szebeni lakásán a lefoglalt tárgyak között megtalálták a nyomdát is, minden felszerelésével és a hozzátartozó betűkkel együtt. A BRANKOVICS Száva vagyónával lefoglalt nyomda rövidesen munkába állott, s előbb Szászsebesen 1683-ban, majd Gyulafehérvárott újra román egyházi könyvek jelentek meg. Ez a nyomda azonban teljesen eltávolodott a gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredeti rendeltetésétől, és megszakította kapcsolatát a református egyházzal. A nyomda működésének ez a korszaka 16 évig tartott, 1683-tól 1699-ig.

A nyomdának ebből a kései korszakából származó nyomtatványok megvizsgálása azonban csak részben támasztotta alá a mondottakat.⁵⁴ A volt fejedelmi nyomda cirill készletéből mindössze az egyik kiemelő típus⁵⁵ maradt meg, és a cirillbetű és iniciálé-sorozatok közül néhány sorozat⁵⁶ egy-egy darabja, amelyeket azonban szemelláthatóan csak az új iniciálé-sorozat hiányosságainak pótlására használtak fel. A Szászsebes—Gyulafehérvár útvonal azonban a nyomtatványok tanúsága szerint is nyomkövethető. Teljesen eltérnek viszont a két korszakban használt szövegtípusok, iniciálék és díszek — mindezek teljesen újnak látszanak, bár az iniciálé-sorozatok korántsem lehettek teljesekek, inkább csak néhány darabból álltak. A fejedelmi nyomdából maradt iniciálékat viszont szinte minden esetben megcsontkítva látjuk viszont, legtöbbször a két oldaluk van jól láthatóan levágva. Az 1651-ben még kifogástalan állapotban levő betűkészlet, és a jó állapotúnak mondható dísz- és iniciálé-készlet többé fel nem tűnő része tehát vagy megsemmisült, vagy — a megcsontkított iniciálék erre utalnak — annyira megrongálódtak, hogy használhatatlanná váltak.

A GYULAFEHÉRVÁRI FEJEDELMI NYOMDA UTÓÉLETE

A fejedelmi nyomda 35 éves működésének véget vetett az 1658 őszen bekövetkező váratlan török-tatár támadás. II. RÁKÓCZI György fejedelem két-színű politikája következtében a törökök szeptember 5-én teljesen szétdűlték a fejedelmi székhelyet. BETHLEN Gábor és I. RÁKÓCZI György valamennyi kulturális alkotása áldozatul esett ennek a támadásnak, köztük a főiskola teljes felszerelésével és gazdag könyvtárával. A főiskola, az egykori híres „fehérvári akadémia” később Enyeden folytatta tovább működését. A fejedelmi nyomda sem került ki épségben a szörnyű pusztulásból, BRASSAI

53. JUHÁSZ i. m. 211.

54. Az általam vizsgált nyomtatványok: RMK II 1532: Sicriul de aur (Szászsebes 1683). RMK II 1644: Molievniku (Gyulafehérvár 1689). Bianu—Hodos 115. sz.: Kirikodromion (Gyulafehérvár 1699).

55. 23C (XXXIII. tábla).

56. Az „l” iniciálésorozatból a II betű (XXXVII. tábla).

A „q” iniciálésorozatból az A betű (XXXIX. tábla).

A „r” iniciálésorozatból az M és II betű (XXXIX. tábla).

Az „s” iniciálésorozatból a 3, A és Y betű (XL. tábla).

MAJOR Márton nyomdász mester nevével sem találkozunk többet. GULYÁS szerint ami a nyomdai felszerelésből fennmaradt, az évekig használatlanul hevert valamelyik raktárban, mígnem I. APAFI Mihály 1673-ban azt, a néhai SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám váradi nyomdájával együtt oda nem adományozta a nagyenyedi és kolozsvári református kollégiumnak.⁵⁷

Ezt a nézetet azonban ki kell igazítani. HERPEI egy, még a múlt században publikált levél ismeretében helyesbítette korábbi nézetét, amely megegyezett GULYÁSÉVAL. A HELTAI-nyomda sorsáról írva idézte azt a levelet, amelyet 1667. február 15-én írt ifj. FRANC Ádám, az egykori szász unitárius püspök fia Amsterdamból, ismeretlen címzettnek: „Arra kérsz, hogy a Heltiana nyomdáról . . . mondjam el röviden véleményemet: tehát megmondom: ha vissza mennék is, semmi hasznát nem vehetném, részint a betűk hiánya, részint azok régisége miatt; a régiség miatt azért, mert azok a kopott betűk újakkal nem elegyíthetők össze, a fogyatkozás miatt azért, mert ilyen betűk e vidéken nem szerezhetők. Azonkívül a nyomda szerkezete nekem semmiképpen sem tetszik. Nem tetszik az sem, hogy az a fejevári nyomda Kolozsvárra vitetett, hiszen, ami hasznunkra volt, mind a kálvinistákra fog háramlani. Azt mondom, nem érdemli meg, hogy néhány iratokért nyomdát állítsatok, mikor itt van készen, melyet használhattok tetszés szerint. Ha mégis kedvetek jó a Heltiana nyomdát kijavítani, betűk szerzésére bizvást megkereshettek engem, csak azt mondjátok meg, milyen betű kell . . . a neveket és alakokat meg tudja mondani VÁSÁRHELYI, kit melegen üdvözlök.”⁵⁸

A fejedelmi nyomdából maradt betű készletek után kutatva a legegyszerűbb volt, ha az évente rendszeresen legalább egyszer, de inkább többször megjelenő országgyűlési artikulusokat vizsgáltuk meg. Ezeket ugyanis 1623-tól 1658-ig kivétel nélkül mindig a fejedelmi nyomdában nyomtatták,⁵⁹ és természetes volt, hogy azt a fejedelem mindig a leginkább kéznél levő nyomdában nyomatta. Megvizsgálva sorban az országgyűlési artikulusokat, arra az eredményre jutottunk, hogy már 1662-től kezdve egészen 1664-ig újból a gyulafehérvári készlettel, illetve annak maradványaival szedték az artikulusokat.⁶⁰ Mind az öt artikulus hely és nyomda megjelölése nélkül jelent meg. A betűk azonosságára már FAZAKAS József felfigyelt, és helyesen, mint a fejedelmi nyomda termékeit határozta meg, de ő lehetségesnek tartotta, hogy a nyomda a fejedelmi székhelyen működött volna tovább.⁶¹ Hajlamosabbak vagyunk azonban azt feltételezni, hogy — amint a szétdúlt gyulafehérvári főiskola diákjai közül is olyan sokan átmenetileg Kolozsvárra költöztek,⁶² erre a sorsra jutott a nyomda is. Igaz, hogy 1659 és 1661 között lappangott a műhely anyaga: eddig nem került elő olyan

57. GULYÁS i. m. II. 159—160.

58. HERPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III.: Művelődési törekvések a század második felében.* Bp.—Szeged, 1971. 466. Idézi BENCZÉDI Gergely közleményét: *Keresztény Magvető.* 1888. 37.

59. FAZAKAS József = MKsz 1968. 201—209.

60. Az alábbi artikulusokról van szó: MKsz 1898. 179; MKsz 1895. 264; MKsz 1898. 179; MKsz 1897. 54; MKsz 1898. 180.

61. FAZAKAS József i. m. uo.

62. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvári—nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* Nagy-Enyed 1868. 65.

nyomtatvány, amely feleletet adhatna arra, hogy a maradék felszerelést azonnal Kolozsvárra vitték-e, vagy csak néhány év múlva, de valószínűnek látszik, hogy az 1662–1664 között kiadott artikulusok már Kolozsvárott készültek.

1664 után ismét eltűnt a fejedelmi nyomda anyaga egy időre, mert a következő, 1665–1668-as évek artikulusait — amint azt FAZAKAS József már felismerte⁶³ — az éppen Szebenben levő SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám nyomdája bocsátotta ki (nyolc artikulus esetében).

A fent idézett, 1667-ből származó levélből teljes bizonyossággal tudjuk, hogy ekkor már Kolozsvárott volt a régi fejedelmi tipográfia, de itt volt már 1668-tól kezdve, valószínűleg az év végétől, a SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám halála után SZENTYEL Mihályra szállt volt váradí tipográfia is. A jelek arra mutatnak, hogy bár a két készletet igyekeztek külön tartani, mégis, a terjedelmesebb, nagyobb készletet igénylő munkáknál, mint NADÁNYI János: *Kerti dolgoknak leírása* című vaskos kötete,⁶⁴ hozzá kellett nyúlni a gyulafehérvári készlethez is. Két olyan antikva és két olyan kurzív típusa volt a két nyomdának, amelyek fokozatra nagyjából megegyeztek. Ebben az 1669-ben kiadott kötetben jól látni a keveredés megindulását: a 71. lapig csak a különböző típusok keverednek, pl. a SZENCZI-féle nagyobb és a fejedelmi nyomdából származó kisebb fokozatok, a 72. laptól kezdve azonban egy típuson belüli keveredésnek is tanúi lehetünk: a fejedelmi nyomda 19A (98 mm-es húszsor méretű) antikvája keveredni kezdett a Szenczi-féle, hasonló méretű antikvával. A szöveg legnagyobb részét ugyanis ezzel a típussal szedték, így ebből volt szükség a legnagyobb mennyiségre. A kétféle betűanyag nyilván a visszaosztás során keveredett össze. A keveredés különösen jól érzékelhető az ékezetes betűknél, minthogy a kétféle készlethez tartozó betűk ékezete szembetűnően más volt.

Ez az 1669-ben megindult keveredés a továbbiakban állandósult. Míg kezdetben csak a 98 mm-es húszsor méretű antikvánál tapasztalható, 1671-től kezdve még két további típusnál is megfigyelhető: a 86 mm-es húszsor méretű kurzív típusnál⁶⁵ és a 86 mm-es húszsor méretű antikva típusnál.⁶⁶ Ugyanakkor érdekes, hogy a 98 mm-es húszsor méretű antikva kurzív párja⁶⁷ sohasem keveredett a SZENCZI-félével, bár gyakran feltűnt a nyomtatványokon.⁶⁸

Ez az egy típuson belüli keveredés természetesen csak a méretben (fokozatban) azonos típusoknál lehetséges. Ezért nem csodálkozhatunk, ha továbbra is jelentek meg pl. olyan artikulusok, amelyekben csak tisztán a SZENCZI-féle anyagot találjuk. Az artikulusokat ugyanis szokás szerint nagyobb méretű betűkkel szedték, ezek pedig nem keveredtek a gyula-

63. FAZAKAS József i. m. uo.

64. RMK I 1087 (Kolozsvár 1669).

65. A gyulafehérvári 31K kurzív szövegtípus keveredett a hasonló fokozatú SZENCZI-féle kurzívval.

66. A gyulafehérvári 21A antikva szövegtípust a SZENCZI-féle hasonló méretű antikvával elegyítették össze.

67. A gyulafehérvári 32K kurzív szövegtípus.

68. Ez a keveredés többek között az alábbi kolozsvári nyomtatványokon figyelhető meg: RMK I 1087 (Kolozsvár 1669); RMK I 1100 (Kolozsvár 1670); RMK I 1103 (Kolozsvár 1670); RMK I 1115 (Kolozsvár 1671) stb.

fehérvári betűkkel, tekintve, hogy méretbeli megfelelőik nem voltak. Megjelent 1671-ben egy másik, tisztán csak SZENCZI-féle anyagot tartalmazó kis kötet is, a *Practica aritmetica*,⁶⁹ amelyben viszont csak egészen kis fokozatú betűkre volt szükség, amilyen a SZENCZI-féle készletben volt is bőségesen (de hiányzott ez a fokozat a gyulafehérvári készletből).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a fejedelmi nyomda megmaradt részét és a SZENCZI-féle anyagot már 1669-től kezdve együtt tartották és használták Kolozsvárott, így APAFI Mihálynak 1672. és 1673. évi — a két nyomda sorsáról szóló — okiratai csak egy már korábban meglevő állapotot szentesítettek. A SZENCZI-féle nyomda tulajdonjogát rendezte APAFI Mihály fejedelemnek 1672. október 12-én kelt adománylevele: „mivel minden üdvezülendő keresztyénnek, kivált pedig a főméltóságoknak a világi dolgoknál feljebb kell becsülni az Isten dicsőségére tartozó kötelességeket- az Erdélyben levő orthodoxa Ecclesia számára, nevezet szerént pedig az enyedi és kolozsvári azon religión levők collegiumának számára conferáltuk örökösen a SZENCZI Ábrahám defectusán fiscusra szállott typographiát egészben,”⁷⁰ és megparancsolja azoknak, akiket illet, hogy azt az említett református kollégiumok gondnokainak haladék és kifogás nélkül adják kezükbe.

1673. április 16-án a fejedelem hasonlóképpen intézkedett a régi fejedelmi nyomdáról: „Keresztyéni vallásunknak kötelességéhez tartozó dolgoknak ismerjük lenni, hogy amennyire módot ad Isten benne, vallásunkon levő iskolákat építsünk, melyre célozván, az mely typusa a fiskusnak volt Fejérvárott, azt minden hozzátartozó eszközeivel conferáljuk kegyelmességünkben az enyedi és kolozsvári orthodoxa religioju collegiumoknak.”⁷¹

A most már papíron is egyesített nyomdát továbbra is VERESEGYHÁZI SZENTYEL Mihály vezette, egészen 1684-ig. A nyomda, bár az adománylevelek szerint az enyedi és kolozsvári református kollégiumok közös tulajdonát képezte, sohasem került Enyedre, hanem Kolozsvárott működött.

1684-ben kétféle változás is történt a nyomda életében. Először is munkába állt NÉMETHI Mihály, aki azután 1690-ig vezette a nyomdát, másodszor pedig az egyesített, a református kollégiumoknak adományozott nyomdából kivettek egy részt, és azt Keresdre szállították. BETHLEN Elek ugyanis ki akarta nyomtatni testvére, BETHLEN Farkas nagyszabású történelmi művét (*Historiarum panonico-daciarum libri X* című, kéziratban maradt munkáját) és 1684 elején bele is fogtak a munka kiszedésébe. A BETHLEN-család ugyanis joggal érezte magát a nyomda egy része birtokosának, hiszen a SZENCZI-féle nyomda BETHLEN Gábor fejedelem öccse, BETHLEN István áldozatkészségének köszönhető, aki SZALÁRDI János *Siralmas krónikája* szerint „az váradi nevezetes oskolához és ecclesiához ... a luneburgi hercegségből ... az Luneburgumból igen szép typographiát nagy költséggel hozatott volt”⁷². Keresd SZÉKESI Mihály volt a nyomdász. A nyomda a munkával nagyon lassan haladt, olyannyira, hogy 1690-ig, amikor a THÖKÖLY-

69. MKsz 1895. 138.

70. JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. 2. köt. Bp. 1888. 413. l.

71. Uo. 413—414. l.

72. BALLAGI Aladár i. m. 100. l.

féle betörés következtében a munka kiszedése végleg abbamaradt, mindössze 832 folio levél készült el belőle.

A Keresden felbukkanó nyomdai anyag megvizsgálásakor kitűnt, hogy az valóban a SZENCZI-féle és a fejedelmi nyomda anyagának egy része volt Kolozsvárról. (A 98 mm-es húszsor méretű antikva típuson belüli jellegzetes keveredés ezt kétségtelenné tette.)⁷³ A Keresdre vitt tipográfiai anyagot egyébként később TÓTFALUSI KIS Miklós is mint „SZENCZI-uramé féle”-t emlegette, amely az ő munkába állásakor még „itthon sem volt akkor mind”⁷⁴. TÓTFALUSI pedig 1690–1691 táján állt munkába, ami ellentmond GULYÁS feltételezésének. Szerinte ugyanis a Kolozsvárról elvitt anyag legfeljebb 1686-ig volt Keresden, hiszen csakis eddig az időpontig maradtak fenn keresdi nyomtatványok.⁷⁵

Az 1684-ben Kolozsvárról Keresdre vitt anyagot tehát az alábbiak szerint rekonstruálhatjuk: elszállították a gyulafehérvári és SZENCZI-féle egyesített felszerelésnek egy részét, többek között azokból a típusokból is vittek, amelyek a gyulafehérvári anyaggal teljesen, egy típuson belül is összekeveredtek. Az elszállított felszerelés nagyobb része azonban Szenczi-féle anyag volt.

Kolozsvárott maradt a gyulafehérvári készletnek a SZENCZI-féle nem keverhető (mert más méretű) része és valamelyes betű- és díszanyag a SZENCZI-féle anyagból. Ez azonban önmagában meglehetősen szerény felszerelés volt.

Jelentős változást észlelni a Kolozsvárott maradt nyomda életében is NÉMETHI Mihály nyomtatómester munkába állásával. Úgy látszik, hogy NÉMETHI kezébe jutottak a régi HELTAI-féle készlet maradványai, mert 1684-től kezdve ezeket látjuk viszont. Valószínűleg kevésnek bizonyult a Kolozsvárott maradt felszerelés, és ezért kellett a HELTAI-féle műhely régóta használatlanul heverő betű- és díszanyagához hozzányúlni. Ugyanakkor azonban feltűnt a HELTAI-féle műhely maradványai mellett néhány eddig nem ismert betűtípus is, tehát NÉMETHI Mihály munkába állásával új gyarapodás is történt, amelynek eredete egyelőre ismeretlen. Ez az 1684-ben bekövetkezett gyarapodás valószínűleg azonos a TÓTFALUSI *Mentségében* is említett új vásárlással,⁷⁶ amely pótolni kívánta a Keresdre vitt felszerelést. Hogy a volt HELTAI-féle anyag is ebbe az új vásárlásba tartozott-e, vagy csak a Keresdre vitt felszerelést pótlandó egyszerre került sor az új vásárlásra és a HELTAI-anyag felhasználására — erre egyelőre nem lehet választ adni, minthogy az általunk a továbbiakban „NÉMETHI-féle új gyarapodás”-nak nevezett anyag önállóan sohasem fordult elő, hanem kezdettől fogva a gyulafehérvári—SZENCZI-féle és HELTAI-féle anyaggal együtt.

PATAKI Sámuel száz évvel később, a kolozsvári nyomdák történetéről szóló tudósításában arra utal, hogy valószínűleg NÉMETHI Mihály tipográ-

73. Csak egy keresdi nyomtatványhoz tudtam hozzájutni: RMK I 1319 (Keresd 1684).
MEDGYESI Pál: *Leلكi A-Be-Ce*.

74. *Tótfalusi Kis Miklós Mentsége*. = *Erdélyi féniks*. Közzéteszi JAKÓ Zsigmond. 1974. 189. l.

75. GULYÁS i. m. II. 171.

76. *Tótfalusi Kis Miklós Mentsége*, uo.

fiáját vette meg 1690 után GHILÁNYI Jakab kifejezetten a kolozsvári református eklézsia és kollégium számára.⁷⁷

Tehát ugyancsak ez a „NÉMETHI-féle új gyarapodás” — a HELTAI-féle anyaggal együtt vagy anélkül — lehetett az a tipográfia, amelyet később TÓTFALUSITól a kolozsvári református egyházközség tanácsa visszakövetelt, de amely nélkül TÓTFALUSI, főleg amíg a SZENCZI-féle és gyulafehérvári felszerelés egy része Keresden volt — nem tudott volna dolgozni. JAKÓ Zsigmond feltételezte, hogy 1692-ben vagy 1693-ban került csak vissza a nyomda Keresdről Kolozsvárra. TÓTFALUSI idejében a SZENCZI-féle és a volt fejedelmi nyomda együttesét — szemben a kolozsvári eklézsia és kollégium nyomdájával — mint „országos” tipográfiát emlegették, bár APAFI annakidején a kolozsvári és enyedi református kollégiumoknak adta.⁷⁸

Amint arról már szó volt, ennek az újonnan vásárolt, és NÉMETHI Mihály nevéhez fűződő nyomdának önálló termékét nem találni. Az 1684—1692-ig tartó korszak⁷⁹ érdekessége, hogy a HELTAI-féle anyag és a „NÉMETHI Mihály-féle új gyarapodás” a fejedelmi nyomda anyagával együtt jelent meg. Egy nyomtatványon belül keveredett a volt gyulafehérvári nyomda egy részével — méghozzá a tisztán maradt részével. Tehát a SZENCZI-féle anyaggal keveredett típusok nem szerepeltek benne, de nem is szerepelhettek, hiszen azok ekkor még Keresden voltak. Felbukkant azonban ugyanezek a nyomtatványokon⁸⁰ néhány, SZENCZI-féle nyomdából való dísz és cifra. Ehhez az anyaghoz tették hozzá azt az új vásárlást, amelyet mi „NÉMETHI-féle” anyagnak nevezünk, valamint a HELTAI-nyomda maradvékát. Meggyőződésünk szerint ezt a négyféle anyagot NÉMETHI egyesítette így először (tehát SZENCZI-féle + fejedelmi nyomda maradványa + HELTAI-nyomda maradványa + NÉMETHI-féle új gyarapodás.) A megvizsgált nyomtatványok tanúsága szerint a fenti, 1684—1692 közötti időszakban a gyulafehérvári maradványból feltűnt a 18A, 27A, 28K, 5A és a 32K betűtípus.⁸¹

E tények ismeretében helyesíteni kell azt a korábban általánosan elfogadott véleményt, amely szerint a HELTAI-nyomda 1660-ban végleg megszűnt, és nem követhető tovább nyomon ez a 111 évig működő műhely.⁸² Herepei is azon a nézeten volt, hogy az 1640—1650-es évektől kezdve a nyomda semmit sem fejlődött, ellenben eleinte fokozatosan, majd nemsokára rohamosan hanyatlani kezdett, mígnem 1660 táján teljesen megszűnt működni;⁸³ és az 1661—1668 közötti időből egyetlen nyomtatvány sem maradt fenn Kolozsvárról. Ez a megállapítás azóta helyesbítésre szorul: ha kolozsvári impresszumú nyomtatvány nem is jelent meg, azért a kolozs-

77. *Erdélyi Fénix* 38., 403. l.

78. Uo. 34., 38., 192. l.

79. NÉMETHI Mihály nyomtatómester nevével csak 1690-ig találkozunk, utána VERESEGYHÁZI István vezette a nyomdát TÓTFALUSI Kis Miklós megjelenéséig.

80. MKsz 1900. 202 (1685); RMK I 1385 (1690); RMK I 1387 (1690) stb.

81. Vö.: SZTRIPSZKY I 325 (1685); RMK I 1387 (1690) stb.

82. GULYÁS i. m. II. 47.

83. HERPEI: *Adattár* III. 463. Eszerint a nyomda utolsó kiadványa: RMK I 956 lett volna, 1660-ból.

vári nyomdának tulajdonítható az 1659—1668 közötti időszak néhány országgyűlési artikulusának kiadása.

A feljebb már idézett, 1667-ben FRANC Ádám által írt levélben érdekes a HELTAI-nyomdáról szóló rész is. E sorokból ugyanis megtudhatjuk, hogy a HELTAI-nyomda roncsa még 1667-ben is megvolt, a betűk azonban érték-telen, kopott állapotban voltak.

Összefoglalva a kolozsvári nyomdászat 17. század végi — TÓTFALUSI KIS Miklós munkásságát közvetlenül megelőző — korszakát, a nyomdai viszonyok alakulására az jellemző, hogy három, a század első felében még virágzó nyomda maradványa egyesült itt 1684-ben. Új gyarapodásnak csak egy kisebb, NÉMETHI Mihály nevéhez fűződő tipográfia számított. Sorba véve, megkíséreljük rekonstruálni azt az anyagot, amelyet az egyes, valamikor önálló nyomdákból az 1680-as, 1690-es évek kolozsvári nyomtatványai megőriztek.

Megállapíthatjuk, hogy a *Heltai-féle nyomda* 1661-es és 1683 között megvolt ugyan, de nem használták. Rekonstruálva az 1684—1962 között újból használatban levő anyagot, a Heltai-nyomda maradáka a következőkből állt:

1. betűtípusok: egy 118 mm-es húszsor méretű antikva betűtípus, egy 11 mm, egy 7 mm és egy 5,5 mm magas kiemelő betűtípus.
2. iniciálék: a 44×42 mm-es iniciálásorozatból egy két puttóval díszített, satírozott háttérű, indadíszes S betű, és egy ugyancsak satírozott háttérű, indadíszes I betű, egy A betű, szárai között angyallal; egy 37×34 mm-es N iniciálé, két nagyalakú virággal, satírozott háttérben.⁸⁴
3. dísz: egy fametszetes naptárkép még TÓTFALUSI KIS Miklósnál is megtalálható 1699-ben, amint arra HAIMAN György felfigyelt.⁸⁵

Mi élte túl a pusztulást a *gyulafehérvári fejedelmi nyomda* készletéből? Dísz, cifra vagy iniciálé egyetlen egy sem tűnt fel újra, hasonlóképpen, úgy látszik, teljesen elpusztultak a görög és héber betűk is. (A cirill készlet maradványait feljebb már tárgyaltuk.) Az 1658-ban huszonkilenc betűtípusból álló készletből megmaradt bizonyos mennyiségű betűanyag a következő tizenkét típusból: 5A, 6A, 7A, 12K, 18A, 19A, 20A, 21A, 27A, 28K, 31K, 32K. A SZENCZI-féle betűkkel egy típuson belül is keveredett a 19A, 31K és 21A típus.⁸⁶ Legtovább volt nyomonkövethető a 28K típus, amely még TÓTFALUSINál is megtalálható, egy 1694. évi nyomtatványán.⁸⁷

84. Vö.: MKsz 1900. 202 (1685); SZTRIPSZKY I 325 (1685); MKsz 1917. 96 (1686) stb.

85. HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*. Bp. Magyar Helikon, 1972. 87—89. l.

86. Vö.: RMK I 1087 (1669); RMK I 1135 (1672); RMK I 1215 (1677); SZTRIPSZKY I 325 (1685); RMK I 1387 (1690) stb.

87. MKsz 1928. 88—89. (1694).

A *Szenczi Kertész Ábrahám-féle váradi tipográfia* betűi közül nyomkövethető 1690-ig a 114 mm, a 140 mm, és a 67 mm-es húszsor méretű antikva, valamint a 140 mm és a 67 mm-es húszsor méretű kurzív típus.⁸⁸ Díszeknek, iniciáléinak és cifráinak nagy részét azonban még TÓTFALUSI Kis Miklós is használta, amint azt HAIMAN György részletesen kimutatta.⁸⁹

A fentiek alapján a *Némethi-féle új gyarapodást* az alábbiak szerint lehet rekonstruálni: 90 mm-es, 83 mm-es, 70 mm-es, 67 mm-es húszsor méretű antikva betűtípusok, és egy 67 mm-es húszsor méretű kurzív betűtípus.⁹⁰

88. Vö.: MKsz 1916. 219. (1668); MKsz 1900. 200 (1670); MKsz 1917. 95 (1680); RMK I 1387 (1690).

89. Díszekről: HAIMAN i. m. 87–91., cifrákról i. m. 83., iniciálékról i. m. 78–80. l.

90. Vö.: RMK I 1387 (1690); RMK I 1425 (1692); HAIMAN Györgynek köszönhető, hogy felhívta figyelmemet a kolozsvári nyomdászatban megfigyelhető, és általa kétféle „vonal”-nak nevezett sajátosságra. Az egyik vonal szerinte: a SZENCZI-féle gyulafehérvári – VERESEGYHÁZI SZENTYEL – VERESEGYHÁZI István – TÓTFALUSI vonal; a másik a HELTAI-féle – NÉMETHI M.-féle vonal. (HAIMAN György levele BORSA Gedeonnak 1976. november 23.) Most már megállapítható, hogy ezek a vonalak 1684-ben egybefutottak, és TÓTFALUSI megjelenéséig ebben az állapotban maradtak.

Α Β Γ Δ Ε Η Ι Κ Λ Μ Ν Ο Π Ρ Ϛ
Τ Υ Φ Ω Ψ Ϙ ϙ Ϛ ϛ Ϝ ϝ Ϟ ϟ Ϡ ϡ
ϣ Ϥ ϥ

• 2 1 0 1 2 3 4 5 - 6 7 8 9

23C kiemelőtípus

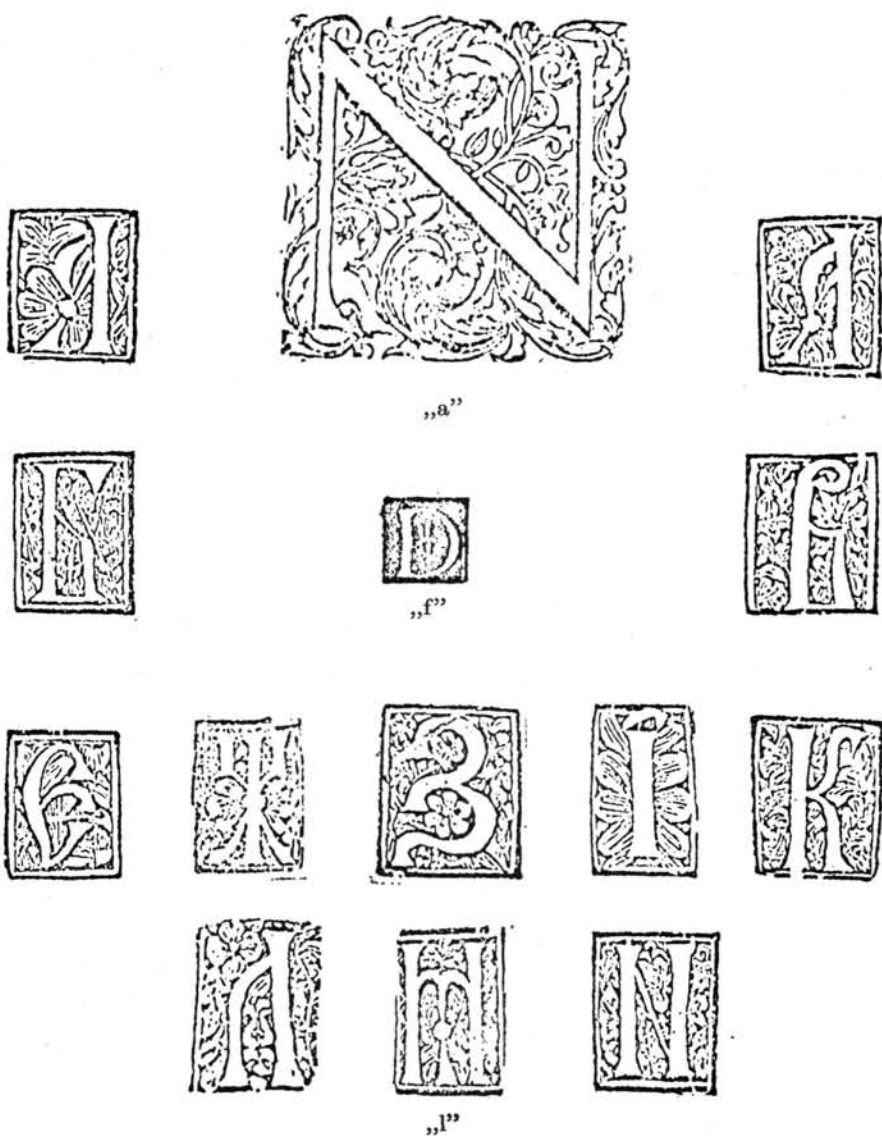
Α Β Γ Δ Ε Ζ Θ Ι Κ Λ Μ Ο Π Σ Τ Υ Φ Χ Ψ

26G kiemelőtípus

АБВГДДЕЗНИКЛМНООПРСТ
 УФѠЦЧШЪЬЮЫЛЛѠѡѢБВГ
 ДДЕЄЖЗЗНИКЛМНООПРСТѴѶѸѹ
 ФѠЦЧШѠѡѢБВГѴѶѸѹ.,:?
) / \ o o u s ! П а а ± х м з ж е ѡ

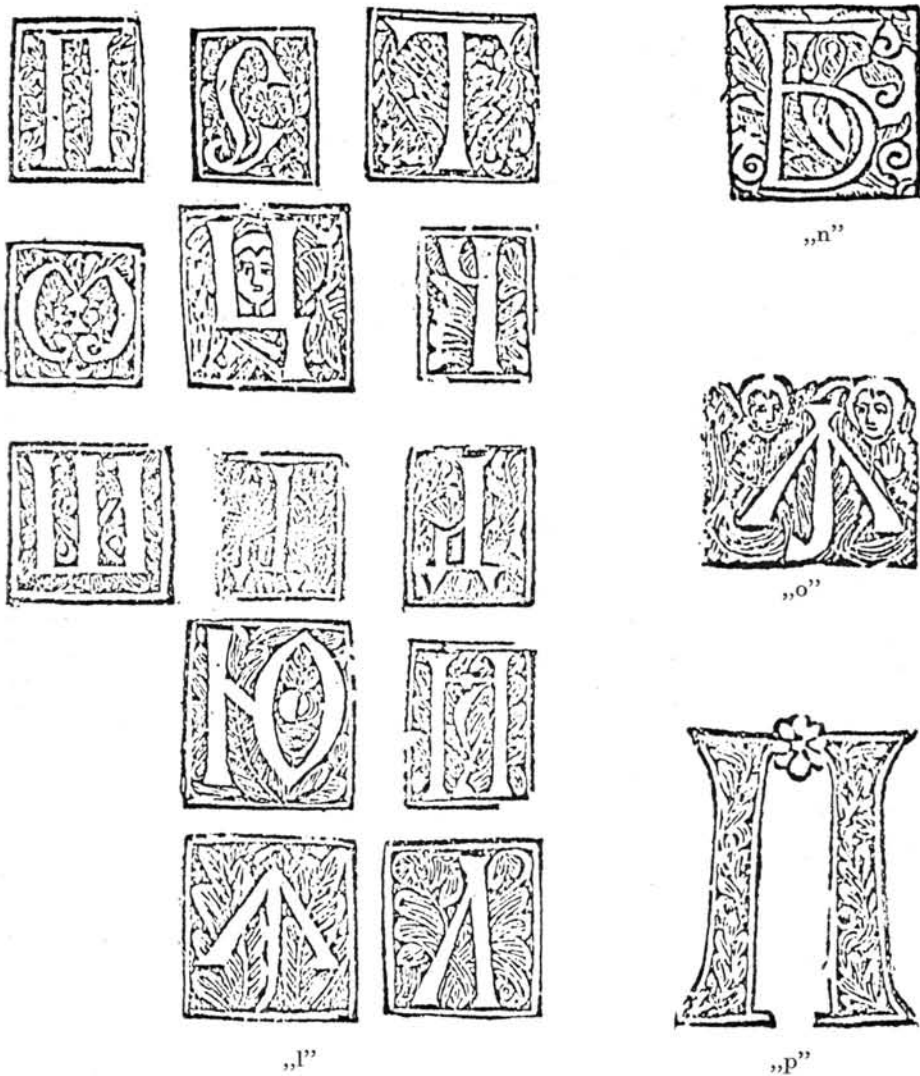
та. НѸИ СФѢТЬ КѦ ДМНѢЛЪ
 ШИ НѸИ АЛТѢЛЪ ФѢРѢТИНЕ НЕ ДѢМ.
 НЕЗѢД ТѦРЕ КѦ ДМНЗѢДѦ НѸСТѢРѢ:
 НѸ ГРѢИРЕЦИ ДѢ ИЧА АКОЛА КѢ.
 ВИИТЕ ФѢЛОАСЕ , НЕ СѢ МѢЖ КѢВѢТ
 МѢРЕЦ ДИ РОСТѢЛЪ ВОДѢРѢ КѢ ДМНЕ.
 ЗѢДН ДМНѢЛЪ ЦИИЦЕЛОРЕ , ШИ СѦ
 ГОМѢЩЕ КѢЦЕТЕЛЕ .

XXXVII. tábla

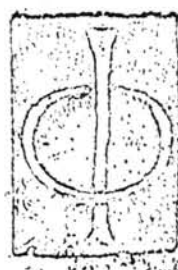
Az „a” és „f” iniciálesorozatok egy-egy új darabja,
és az új „l” cirillbetűs iniciálesorozat

XXXVIII. tábla

Az „л”, „н”, „о” és „п” cirillbetűs iniciálésorozat

XXXIX. tábla

„q”

„r”

„t”

A „q”, „r” és „t” cirillbetűs iniciálesorozat

XL. tábla

„S”

Az „S” cirillbetűs iniciálésorozat

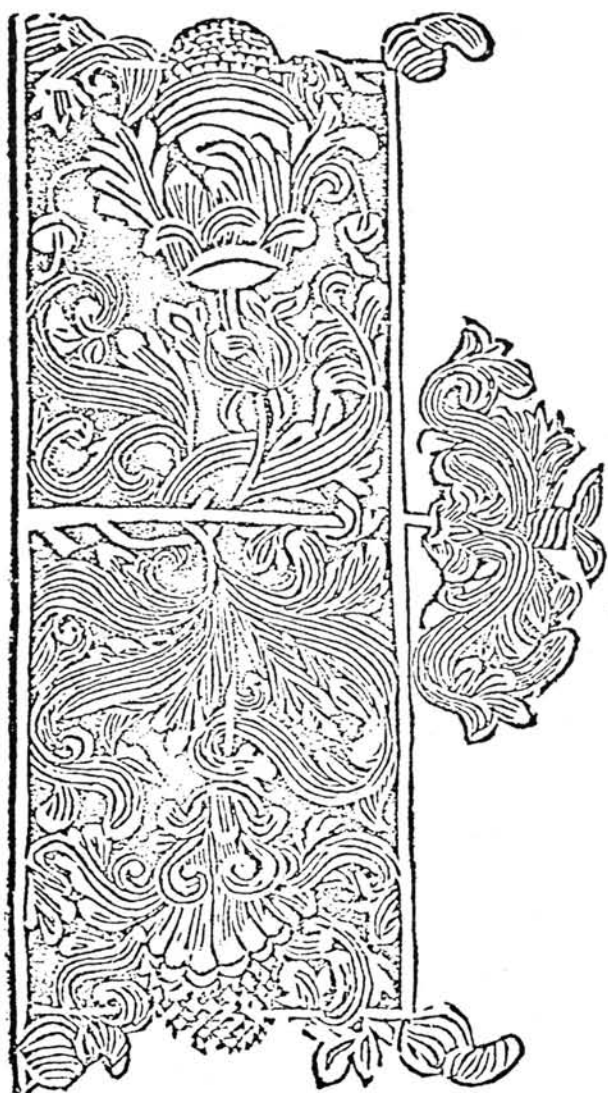
XXIII.

XXIV.

Díszek a fejedelmi nyomda második korszakából

XXV.

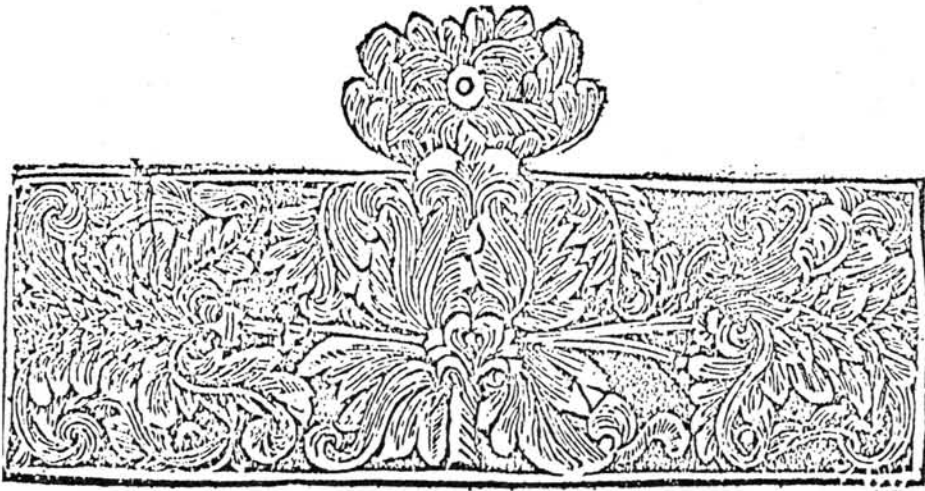

Fejléc a gyulafehérvári cirillbetűs nyomtatványokból

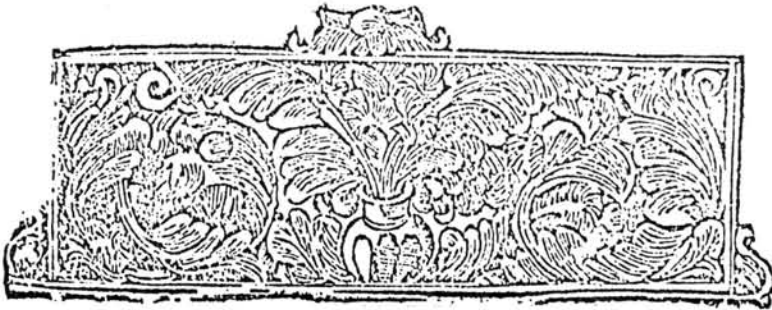

XXVI.

Dísz a gyulafehérvári cirillbetűs nyomtatványokból

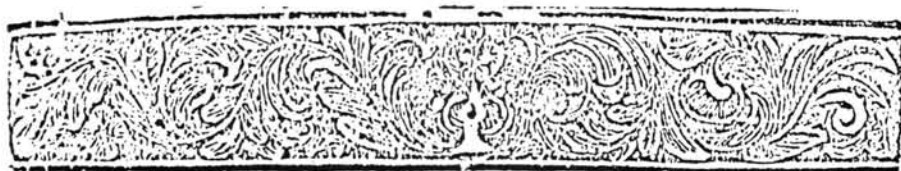
XXVIII.

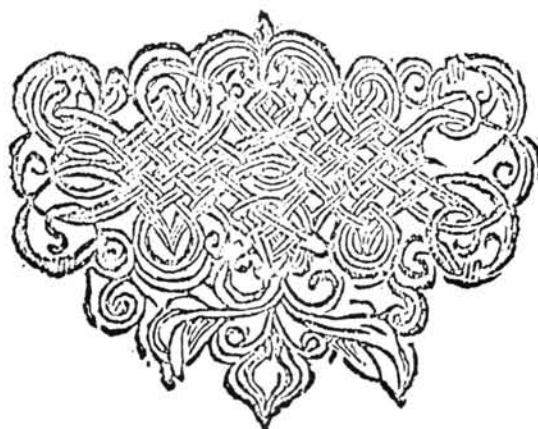
XXXI.

Fejlécek a gyulafehérvári cirillbetűs nyomtatványokból

XLV. tábla

XXVII.

XXIX.,

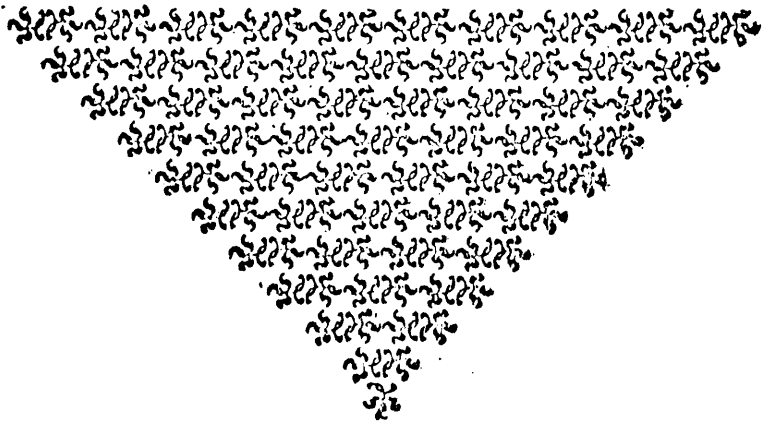
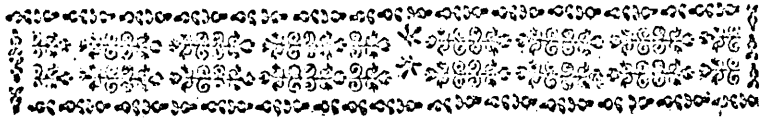
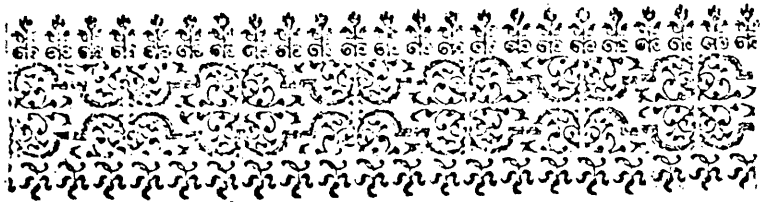

XXX;

Fejlécek és dísz a gyulafehérvári cirillbetűs nyomtatványokból

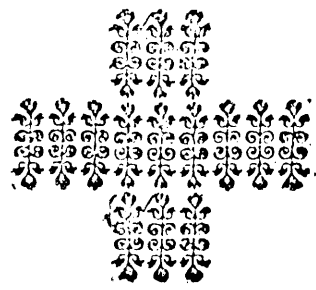
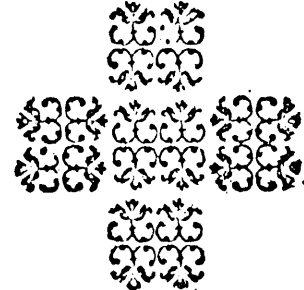
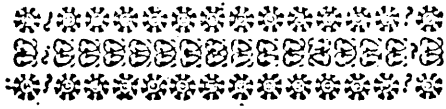
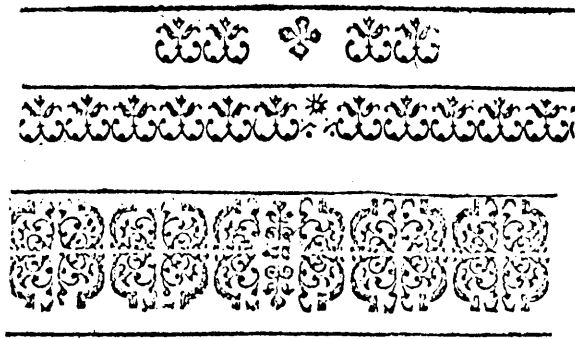
XLVI. tábla

Uu, Vv, Ww, Xx, Yy, Zz, Aaa

Nyomdai cifrákból összeállított fejlécek és záródísz a fejedelmi nyomda második korszakából

XLVII. tábla

Nyomdai cifrákból összeállított fejlécek és záródíszek a fedelmi nyomda második korszakából

A GYULAFEHÉRVÁRI FEJEDELMI NYOMDA
MÁSODIK KORSZAKÁNAK KIADVÁNYAI (1637—1658)
KINYOMTATÁSUK FELTÉTELEZETT SORRENDJÉBEN
EGY ÉVEN BELÜL IS*

1637

- 59*. *RMK I 668/a* — Articuli 1637. március 1. Concl.: március 22.
H. n., ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
 $A^6 = [6]$ fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 588—598.
MKsz 1895, 260 = SZTRIPSZKY I 1952/159
OSZK: RMK I 673/a
- 60*. *RMK II 507/a* — ALSTED, J. H.: Veraeudus ad ... Wolfgangum HOFFMANNUM ...
Albae-Juliae, 1637. ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
 $A^{12} = 24$ pag. 12°
Praha, Univ. 12 L 26 [koll. 2.]
- 61*. *RMK II 508* — KERESZTURI P.: Christianus lactens. Albae-Juliae 1637 Typ.
Celsissimi Principis.
 $a^{1a} - c^{2b}, A^{1a} - V^{4b} = [16] + 160$ pag 4°
OSZK: RMK II 508

1638

- 62*. *RMK II 522* — RÁKÓCZI Gy.: Instructio ...
Albae-Juliae 1638 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] — RMK II 523 —
(ALSTED, J. H.) Schola triumphata.
Albae-Juliae 1638, Ex Typographia Suae Celsitudinis
 $a^6, A^4 - G^4, H^2 = 12 + [4] + 56$ pag. 4°
Ráday Könyvtár: RMK 2,94; MTAK: Ráth 632 + 633
- 63*. *RMK I 677/a* — Articuli 1638. április 23. Concl.: május 16.
H. n., ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
 $A^6 = [6]$ fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 135—149.
MKsz 1895, 261 = SZTRIPSZKY I 1954/161
OSZK: RMK I 685/a
- 64*. *RMK I 678* — KERESZTURI P.: Csecsemő keresztyén
Fejervaratt 1638 ny. n. [Fejedelmi nyomda]
 $a^4 - b^4, c^2, A^4 - Z^4, Aa^4 - Bb^4, Cc^2 = [20] + 203$ pag. 4°
OSZK: RMK I 678
- 65*. *RMK I 679* — TISZABECSI T.: Két halotti praedicatiók
... PERÉNYI Gábor ... felett.
Fejervaratt 1638, ny. n. [Fejedelmi nyomda]
 $A^4 - E^4 = 40$ pag. 4°
Sárospatak: D 464/b [koll. 2.]
- 66*. *RMK II 521* — GELEJI KATONA I.: Praeconium evangelium I. tom.
Albae-Juliae 1638, ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
 $a - c^4, A - Z^4, Aa - Zz^4, Aaa - Zzz^4, Aaaa - Zzzz^4, Aaaaa - Vvvvv^4, Qqqqq -$
 $Sssss^4 (!) = [40] + 866 + [58]$ pag. 2°
OSZK: RMK II 521

* A betűs RMK-számok az RMNY-szerkesztőség belső használatára szolgálnak.

* A fellelhető és megvizsgált nyomtatványokat csillaggal jelöltem. Ahol a csillag hiányzik, ott vagy nem maradt fenn példány, vagy nem volt hozzáférhető. Az egyes tételek után az általam vizsgált példányok lelőhelyét és jelzetét is megadtam.

1639

- 67*. *RMK I 690/a* — Articuli 1639. május 1. Concl.: május 20.
H. n., ny. n. [Typis Celssimi Principis Trans.]
A⁴= [4] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 217—226.
MKsz 1895, 261 = SZTRIPSZKY I 1956/163
OSZK: RMK I 697/b
- 68*. *RMK I 691* — Catechismus religionis Christianae — Katekizmus, az az ... Ed. 2.
Fejervaratt 1639 ny. n. [Fejedelmi nyomda]
A—E³= 83 pag. 8°
Ráday Könyvtár: RMK 2,93; OSZK: fotó: FM 2/2506

1640

- 69*. *RMK I 701* — MEDGYESI P.: Sz. Atyák öröme.
Albae-Juliae, 1640 Typis Cels. Principis
a—c⁴, A—Z⁴, Aa—Zz⁴, Aaa—Eee⁴, Fff²= [28] + 387 + [25] pag. 4°
OSZK: RMK I 701
- 70*. *RMK I 700/a* — Articuli 1640. április 24. Concl.: május 17.
H. n., ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
A⁶= [6] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 276—288,
MKsz 1895, 261 = SZTRIPSZKY I 1958/165
OSZK: RMK I 708/a
- 71*. *RMK II 551* — ALSTED, J. H.: Rudimenta linguae latinae. Ed. 3.
Albae-Juliae 1640, Typis Celsissimi Principis
A—N⁸= 207 + [1] pag. 8°
OSZK: RMK II 551
- 72*. *RMK II 553* — BISTERFELD, J. H.: Pallas Dacica
Albae-Juliae 1640, Ex Typographia Suae Celsitudinis.
A—R⁴, S⁷, T⁴, V²= 155 pag. 4°
OSZK: RMK II 553
- 73*. *RMK II 554* — RÁKÓCZI Gy.: Instructio
Albae-Juliae 1640 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
A⁶= 12 pag. 4°
OSZK: RMK II 554
- 74*. *RMK II 552* — GELEJI KATONA I.: Praeconii evagelii tom. 2.
Albae-Juliae 1640, Illustrissimi Transsylvan. Principis, Domini Georgii Rákóci,
etc. Typis et impensis.
a—d⁴, A—Z⁴, Aa—Zz⁴, Aaa—Zzz⁴, Aaaa—Zzzz⁴, Aaaaa—Zzzzz⁴, Aaaaaa—
Rrrrrr⁴, Ssssss⁶= [32] + 970 + [100] pag. 2°
OSZK: RMK II 552

1641

- 75*. *RMK I 716/a* — Articuli 1641. április 23. Concl.: május 15.
H. n., ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
A⁵= [5] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 310—318.
MKsz 1895, 261 = SZTRIPSZKY I 1961/168
OSZK: RMK I 723/a
- 76*. *RMK II 570* — BISTERFELD, J. H.: Disputatio ... Samuel DECANUS
Albae-Juliae 1641 ny. n. [Typis Celssimi Principis Trans.]
A⁶= 12 pag. 4°
MTAK: RM II 62 [koll. 1.]
- 77*. *RMK II 571* — BISTERFELD, J. H.: Disputatio Petrus MYLIUS
Albae-Juliae 1641, ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
A—B⁴= 16 pag. 4°
MTAK: RM II 62 [koll. 2.]

- 78*. *RMK II 572* — BISTERFELD, J. H.: *Elementa logica*. Ed. 2. Albae-Juliae 1641, Typis Celsissimi Principis A—C⁸, D⁶, 1 tábla = 60 pag. 8°
OSZK: RMK II 572
- 79*. *RMK I 716* — LORÁNTFFY Zs.: *Moses és az prophéták Fejérvartatt* 1641, ny. n. [Fejedelmi nyomda] ..¹⁻³, A—Y⁴, Z²=[13]+180 pag. 4°
OSZK: RMK I 716

1642

- 80*. *RMK I 725/b* — *Articuli* 1642. február 16. Concl.: március 9. H. n., ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A⁸=[8] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 320—333.
MKsz 1895, 262=SZTRIPSZKY I 1963/170
OSZK: RMK I 725/c
- 81*. *RMK II 590* — ALSTED, J. H.: *Grammatica latina*. Ed. 2. Albae-Juliae 1642, ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A—M⁸=190 pag. 9°
OSZK: fotó: FM 2/1124
- 82*. *RMK II 591* — PISCATOR, Ph. L.: *Artis poeticae Albae Juliae* 1642, ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A—M⁸, N⁵=[4]+168+[32] pag. 8°
OSZK: fotó; FM 2/1067
- 83*. *RMK I 725/c* — *Az áros embereknek . . . limitatiojuk* Albae-Juliae 1642, ny. n. [Fejedelmi nyomda] []³, A—D⁶=[15] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 341—353.
MKsz 1900. 199=SZTRIPSZKY I 1965/172
OSZK: RMK I 725/b

1643

- 84*. *RMK I 741* — SZALÁRDI M.: *Az Istennek keresztviselő . . .* Fejérvartatt 1643 ny. n. [Fejedelmi nyomda] a⁵, A⁶, B¹⁸, C—K¹², L⁶=[10]+252 pag. 12°
OSZK: RMK I 741
- 85*. *RMK I 738/a* — *Articuli* 1643. április 24. Concl.: május 21. H. n., ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A—E²=[10] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 363—377,
MKsz 1895, 262=SZTRIPSZKY I 1969/176
OSZK: RMK I 752/a
- 85a*. *RMK II 620/a* — [SZEGEDI Anna halotti kártája] Albae-Juliae, Typis Celsiss. Principis. [1643] [1] fol. 2°
BEK: Fragmentum gyűjt., beszámogatlan
- 86*. *RMK I 739* — *Catechismus religionis Christianae . . . Catechismus az az . . .* [3. ed.] Fejérvartatt 1643 ny. n. [Fejedelmi nyomda] A—D⁸, E¹⁰=83 pag. 8°
OSZK: Fotó: FM 2/2506
- 87*. *RMK I 740* — PATHAI I.: *Az sacramentumokról* Fejérvartatt 1643, Typis et impressis Celsissimi Principis a⁶, A—V⁸, X⁶=[12]+330 pag. 8°
OSZK: RMK I 740

1644

- 88*. *RMK I 759/a* — Articuli 1644. január 3. Concl.: január 13.
H. n., ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
A-C²=6] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 414–418.
MKsz 1897, 53=SZTRIPSZKY I 1970/177
OSZK: RMK I 765/a
- 89*. *RMK II 643* — PISCATOR, Ph. L.: Rudimenta rhetorica Ed. 3.
Albae-Juliae, 1644 Excudebat Andreas Gregorii
SCHEMNICENSIS
A-D⁸=53+[11] pag. 8°
OSZK: fotó, beszámózatlan

1645

- 90*. *RMK I 772* — GELEJI KATONA I.: Titkok titka
Gyula-Fejir-Varatt 1645, ny. n. [Andreas Gregorii SCHEMNICENSIS]
+⁴, + +³, + + +², + + + +¹, + + + + +⁰, A-Z³, Aa-Zz⁴, Aaa-Zzz⁴,
Aaaa-Zzzz⁴, Aaaaa-Zzzzz⁴, Aaaaaa-Zzzzzz⁴, a-g⁴, h²=40+1073+[91]
pag.
OSZK: RMK I 772 [koll. 1.]
- 91*. *RMK II 658* — PISCATOR, Ph. L.: Rudimenta oratoriae
Albae-Juliae 1645, ny. n. [Andreas Gregorii SCHEMNICENSIS]
[]⁴, A-F⁸=8+96 pag. 8°
OSZK: RMK II 658
- 92*. *RMK I 771/a* — Articuli 1645. április 16. Concl.: június 6.
H. n., ny. n. [Andreas Gregorii SCHEMNICENSIS]
A-B²=4] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 431–436.
MKsz 1895, 262=SZTRIPSZKY I 1972/179
OSZK: RMK I 782/a
- 93*. *RMK I 773* — GELEJI KATONA I.: Magyar grammatikátska
Gyula-Fejirváratt 1645, ny. n. [Andreas Gregorii SCHEMNICENSIS]
A-C⁴=24] pag. 4°
OSZK: RMK I 773
- 94*. *RMK I 774* — (MEDGYESI P.): Lelki A-Be-Ce.
Fejér-várat 1645, Typis et Impesis Celsissimae
Principis [Andreas Gregorii SCHEMNICENSIS]
A-D⁸, E²=56+[4] pag. 8°
OSZK: RMK I 774 (töredék) és fotó a kolozsvári példányról
- 95*. *RMK I 771* — APAFI M.: Az egész keresztényi vallásnak ... fundamentomi
Gyula-Fejir-vratt 1645, ny. n. [Andreas Gregorii SCHEMNICENSIS]
A-C⁸, D¹⁰, A¹⁰=88] pag. 8°
MTAK: RM 8° 351 (töredék) és OSZK: FM 2/091 (fotó)
- 96*. *RMK II 657* — BISTERFELD, J. H.: Elementa logica Ed. 3.
Albae-Juliae 1645, Typis Celsissimi Principis [Andreas Gregorii SCHEMNICENSIS]
A-C⁸, D⁶=60 pag. 8°
OSZK: fotó, beszámózatlan

1646

- 97*. *RMK I 786 = RMK II 666* — WENDELINUS, M. F.:
Medulla ... latinitatis. Ed.: J. H. BISTERFELD.
Albae-Juliae 1646, Typis Celsissimi Principis
[Andreas Gregorii SCHEMNICENSIS]
?¹⁰, A-Z¹², Aa¹², B-C⁶, D⁴=20+561+[47] pag. 12°
OSZK: RMK I 786

- 98*. *RMK I 784/a* — Articuli 1646. március 11. Concl.: március 27.
H. n., ny. n. [Andreas Gregorii SCHEMNICENSIS]
A², B³=[5] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 436—442.
MKsz 1897. 53=SZTRIPSKY I 1977/184
BEK: MS G507
- 99*. *RMK I 785* — Lelki tömjénező
Gyula-Fejér-Váratt 1646, ny. n. [Andreas Gregorii SCHEMNICENSIS]
[]¹, A⁷=[8] fol. 8°
OSZK: fotó: FM 2/093
100. *RMK II 665* — BIHARI G.: Metrum memoriale
Albae-Juliae 1646, Excudebat Andreas Gregorii S[SCHEMNICENSIS]
A—C¹=[25] fol. 12°
Medgyesi ev. gimn.

1647

- 101*. *RMK I 790/a* — Articuli 1647. március 16. Concl.: április 10.
H. n., ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
A—B², C¹=[5] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 454—460.
MKsz 1897. 53=SZTRIPSKY I 1988/195
BEK: MS G 507
- 102*. *RMK I 791* — KÁSZONI J.: Rövid igazgatás
Gyula-Fejér-Váratt 1647, BRASSAI MAJOR Márthon által
A⁴, A⁴[¹]-Z⁴, Aa—Oo⁴=[8]+302 [recte 300]+[4] pag. 4°
OSZK: RMK I 791
- 103*. *RMK I 790=RMK II 672* — Catechismus religionis . . . — Catechismus az az
a keresztyéni . . . [4. ed.]
Fejér Váratt 1647, ny. n. [Fejedelmi nyomda, BRASSAI MAJOR Márton]
A—E⁸, F²=83 pag. 8°
Debrecen
104. *RMK I 790/b* — COMENIUS, J. A.: Fauna
[Albae Juliae] 1647, [BRASSAI MAJOR Márton]
MKsz 1894. 349=SZTRIPSKY I 1989/196
Zilah
- 105*. *RMK I 792* — Index vocabularum. Index Januae linguarum J. A. COMENII
Albae Juliae 1647, Typis Celsissimi Transsylvaniae Principis Per Martinum
MAJOR CORONENSEM
A—Z⁸, Aa—Ii⁸=507+[2] pag. 8°
OSZK: RMK I 792
- 106*. *RMK II 671/a* — ALSTED, J. H.: Rudimenta linguae latinae. Ed. 5.
Albae Juliae 1647, Per Martinum MAJOR CORONENSEM
A—M⁸=192 pag. (hiányzik: 193—208. pag.)
MKsz 1913. 246.
OSZK: RMK II 671/a (töredék)

1648

- 107*. *RMK II 685* — Noulū Testamentū
Tiparitusau intru a mării sale tipografie, deintăiu nou, în Ardeali în cetatea,
Belgradului 1648 [BRASSAI MAJOR Márton]
336 fol. 2°
BIANU-HODOS: Bibliografia I. 54. sz. VERESS: Bibl. I. 166. sz.
OSZK: RMK II 684
- 108*. *RMK I 803/a* — Articuli 1648. március 16. Concl.: április 28.
H. n., ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A¹, B³, C¹, D³, E²=[10] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 475—489.
MKsz 1895. 263=SZTRIPSKY I 1990/197
OSZK: RMK I 802/a

- 109*. *RMK II 682* — ALSTED, J. H.: *Latium in nuce* Ed. 2.
Albae-Juliae 1648, Typis Celsissimi Principis Transsylv. Per Martinum MAIOR
CORONENSEM
A—P⁸=234 [recte 238]+[2] pag. 8°
OSZK: *RMK II 682*
110. *RMK II 683/a=RMK I 802/a* — COMENIUS, J. A.: *Janua linguarum*
[Albae Juliae BRASSAI MAJOR Márton]
BAKOS: *A magyar COMENIUS irod.* 233—234. I. Soupis del J. A. KOMENSKÉHO
v ceskosl. knih. 287. sz.
- 111*. *RMK I 803=RMK II 683* — FOGARASI I.: *Catechismus calvineus* — *Catechis-*
mus az az . . .
Fejer-varat 1648, nyomtattatott BRASSAI MAJOR Márton által
A—C⁸=48 pag. 8°
BIANU-HODOS: *Bibliografia I.53.*; VERESS: *Bibl. I.* 167.
OSZK: fotó: FM 2/2212

1649

- 112*. *RMK I 819/b* — *Articuli* 1649. január 23. Concl.: március 10.
H. n., ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A¹, B³, C¹, D³, E¹, F³=[12] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 45—62.
MKsz 1895. 263=SZTRIPSZKY I 1991/198
OSZK: *RMK I 819/a*
- 113*. *RMK II 700* — *Canones ecclesisastici*. — *Acta synodi . . .*
Albae-Juliae 1649, Typis Celsissimi Principis [BRASSAI MAJOR Márton]
A—I⁵, A—B⁴, B⁵=71+16+[2] pag. 4°
OSZK: fotó: FM 2/1278

1650

- 114*. *RMK I 834/b* — *Articuli* 1650. március 20. Concl.: március 20.
H. n., ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A—C⁴=[12] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 69—83.
MKsz 1895. 263=SZTRIPSZKY I 1996/203
OSZK: *RMK I 840/a*

1651

- 115*. *RMK I 845/a* — *Articuli* 1651. február 12. Concl.: márc. 18.
H. n., ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A—F²=[12] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 119—133.
MKsz 1895. 263=SZTRIPSZKY I 1999/206
OSZK: *RMK I 855/a*
- 116*. *RMK I 845/b* — *Az fiscalis jószágok laistroma*
H. n. [1651] ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A—B², C¹=[5] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 105—112.
MKsz 1916. 92=DÉZSI 78.
OSZK: *RMK I 855/b*
117. *RMK I 845/c* — [RÁKÓCZI Zsigmond házasságával kapcsolatos kárták]
[Gyulafehérvár 1651, BRASSAI MAJOR Márton]
Egyleveles nyomtatvány
MKsz 1940. 66, HEREPET: *Könyvészeti tan.* 18. I.
Példány nem maradt fenn
- 118*. *RMK II 747* — BISTERFELD, J. H.: *Beata beatae virginis ars*
Albae Juliae 1651, ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
[]¹, A—D⁴, E³=[2]+37+[1] pag. 4°
MTAK: *RM II 87*

119. *RMK II 748* — CICERO, M. T.: Epistolarum selectarum libri tres
H. n. [Albae Juliae] 1651, Excudebat Martinus MAIOR CORONENSIS
Kolozsvár
- 120*. *RMK II 752* — Psaltirea
Tiparitussau intru a mariei sale tipografie, in cetatea Belgradului 1651 [BRASSAI
MAJOR Márton]
[18] + 300 fol. 4°
BIANU-HODOS: Bibl. I. 60. sz.; VERESS, Bibl.: I. 168. sz.
BEK: RMK II 115/a

1652

- 121*. *RMK I 857/b* — Articuli 1652. február 18. Concl.: március 12.
H. n., ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A – E² = [10] fol. 2°
MKsz 1929. 219.
OSZK: RMK I 866/a
- 122*. *RMK II 768* — CICERO, M. T.: Orationum selectarum liber
Albae Juliae 1652, Excudebat Martinus MAIOR CORONENSIS
A – N⁸, O² = 212 pag. 8°
OSZK: RMK II 768
- 123* *RMK II 767* — BISTERFELD, J. H.: Philosophiae primae seminarium
Albae Juliae 1652, Excudebat Martinus MAIOR CORONENSIS, Celsissimi Transyl-
vaniae Principis ac Scholae Typographus
A – N⁸ = 190 + [11] pag. 8°
OSZK: RMK II 767

1653

124. *RMK II 785* — APÁCZAI CSERE J.: Oratio de studio
H. n. [Albae Juliae] 1653, [BRASSAI MAJOR Márton] 48 pag. 4°
Kolozsvár
125. *RMK II 786* — BISTERFELD, J. H.: Gladii spiritus ignei
Albae Juliae 1653 [BRASSAI MAJOR Márton]
A⁴, B² = [6] fol. 4°
Szeben, Brukenthal M. Tr. XVII/309
126. *RMK II 785/a* — [Diploma sacerdotibus valachinis datum]
[Albae Juliae 1653, BRASSAI MAJOR Márton]
BIANU-HODOS: Bibl. I. 63. sz.; VERESS: Erdély i... 23. p. SZTRIPSKY II
2560/108
Nem maradt fenn példány

1654

- 127*. *RMK I 883/a* — Articuli 1654. február 18. Concl.: január 18. (!)
H. n., ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A², B³ = [5] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 174–180.
MKsz 1916. 92 = DÉZSI 83. sz.
BEK: MS G 507
- 128*. *RMK I 883* — APÁCZAI CSERE J.: Magyar logikácska
Fejérvart 1654, Nyomtatta MAIOR Márton
A – B³, C¹ = 32 pag. 8°
OSZK: RMK I 883 (fotó)
- 129*. *RMK I 884* — FOGARASI F.: Kis keresztyén
Fejérvart 1654, Nyomtatta MAIOR Márton
A¹⁶ (a többi hiányzik) = 16 pag. 8°
OSZK: RMK I 884 (töredék)

- 130*. *RMK I 929/a*=*RMK I 1595/a* — [Ének LUPUJ vajdáról]
H. n., ny. n. [1654?][Gyulafehérvár, BRASSAI MAJOR Márton]
7 levélnyi töredék
MKsz 1880. 284—297, 1930. 274—281.
OSZK: *RMK I 1595/a*

1655

- 131*. *RMK I 884/a*=*RMK I 900/b* — Eladandó és veendő műveknek és marháknak limitatioja
[Gyulafehérvár 1655, BRASSAI MAJOR Márton]
A—B², C³= $[7]$ fol. 2°
SZTRIPSZKY I 1965
BEK: MS G 507 (tévesen 1668. évhez kötve)
- 132*. *RMK I 900/c* — Articuli 1655. február 20. Concl.: február 20.
H. n., ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A—E²= $[10]$ fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 190—203.
MKsz 1916. 92.=DÉZSI 84.
BEK: MS G 507
133. *RMK I 900/d*=*RMK II 826* — Catechismus religionis — Catechismus az az keresztyéni... [5. ed.]
Fejér Váratt 1655 ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton] 79 pag. 8°
MKsz 1882. 85.=SZTRIPSZKY I 2008/215
Gyulafehérvár, Batthyaneum
- 134*. *RMK II 825* — BASIRIUS, I.: Congratulatio Publica
Albae-Juliae (1655) ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A⁴= $[8]$ pag. 4°
OSZK: *RMK II 825*

1656

- 135*. *RMK I 907/c* — Articuli 1656. február 20. Concl.: február 20.
H. n., ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A—B², C³= $[7]$ fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 229—238.
MKsz 1916. 93.=DÉZSI 85.
BEK: MS G 507
- 136*. *RMK II 849* — [FENSER, J.]: Pro unita verae...
Albae-Juliae 1656, Excudebat Martinus MAJOR Typographus
a⁵=9+ $[1]$ pag. 4°
Esztergom, Simor kv. t.
- 137*. *RMK II 850* — [FENSER, J.]: Pro unita verae...
Albae-Juliae 1656, Excudebat Martinus MAJOR Typographus
[A¹]= $[1]$ fol. 4°
Esztergom, Simor kv. t.
138. *RMK II 850/a* — Skutulū katikizmusului
Ši s'au tiparit in cetate in Belgrad 1656 [BRASSAI MAJOR Márton]
235 pag. 8°
BIANU-HODOS: Bibl. IV. 64. sz.; VERESS: Bibl. I. 182.=SZTRIPSZKY II 2568/116
Bukarest, Akad. Kvt.
- 139*. *RMK II 851* — (BASIRIUS, I.): Triumviratus sive Calvinus...
Albae-Juliae 1656, Excudebat Martinus MAJOR Typographus
[], A⁵= $[2]$ +9+ $[3]$ pag. 4°
Esztergom, Simor kv. t.
- 140*. *RMK II 852* — WOLLEBIUS, J.: Compendium theologiae
Albae-Juliae 1656, Excudebat Martinus MAJOR
A⁴, B—Z⁸, Aa—Ff⁸, Gg⁴= $[8]$ +413+ $[32]$ pag. 8°
OSZK: *RMK II 852*

1657

- 141*. *RMK I 920/a* — Articuli 1657. január 17. Concl.: január 17.
H. n., ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A²= [2] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 245—248.
MKsz 1916. 893=SZTRIPSZKY I 2013/220
BEK: MS G 507
- 142*. *RMK I 920* — PÁPAI PÁRIZ F.: Keskeny ut
Gyulafehérvár 1657, MAJOR Márton által
A⁴, B⁶, C—Q⁸, R⁶=268 pag. 8°
OSZK: RMK I 920
- 143*. *RMK II 877/b* — Schema primum generale
Albae-Juliae 1657, Excudebat Martinus MAJOR Coronensis, Celsissimi Transyl-
vaniae Principis ac Scholae Typographus
A—C⁸=112 pag. 8°
MKsz 1895. 140=SZTRIPSZKY II 2571/119
Oxford, Bodleiana (csonka), OSZK: RMK II 877/a (fotó erről a példányról)

1658

- 144*. *RMK I 930/c* — Articuli 1658. január 24. Concl.: január 24.
H. n., ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A², B¹= [3] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 350—4.
MKsz 1916. 93.
BEK: MS G 507
- 145* *RMK I 930* — UZONI B.: Öt sima kövekkel . . .
Gyula-Fejérvár 1658, ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A—O⁸=221+ [3] pag. 8°
OSZK: RMK I 930
- 146*. *RMK I 930/a* — Articuli 1658. április 9. Concl.: április 9.
H. n., ny. n. [BRASSAI MAJOR Márton]
A³= [3] fol. 2°
Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 370—373.
MKsz 1898. 177=SZTRIPSZKY I 2014/221
BEK: MS G 507

A KIADVÁNYOK MŰFAJI MEGOSZLÁSA 1637—1658 KÖZÖTT

1. Államigazgatással kapcsolatos kiadványok:

59, 63, 67, 70, 75, 80, 83, 85, 88, 92, 98, 101, 102, 108, 112, 114, 115, 116,
121, 126, 127, 131, 132, 135, 141, 144, 146,
27 mű

2. Tankönyvek:

71, 78, 81, 82, 89, 91, 93, 94, 96, 97, 104, 105, 106, 109, 110, 119, 122, 123,
128, 144
20 mű

3. Vallásos, hitvitázó kiadvány, katekizmusok:

61, 64, 66, 68, 69, 74, 79, 84, 86, 87, 90, 95, 100, 103, 107, 111, 113, 118,
120, 125, 129, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 145
29 mű

4. Alkalmi kiadványok:

60, 62, 65, 72, 73, 76, 77, 85a, 99, 117, 124, 130, 134
13 mű

5. Naptárak:

Összesen 89 mű 1637—1658 között
(58 mű 1623—1636 között)

147 mű a fejedelmi nyomda fennállása alatt

NYOMDÁSZOK	KIADVÁNYAIK SZÁMA
1637—1643 Fejedelmi nyomda	30
1644—1646 Andreas Gregorii Schemnicensis	13
1647—1658 Brassai Major Márton	46
	<hr/>
	89

NYOMDAI ANYAG LEÍRÁSA — KATALÓGUS

Betűkészlet

Az 1636 óta folyamatosan, a további években is használt betűtípusok:

- 5:188A** H:6,2; l:6,2; n:3,6; p:6,4. Kapitälchen: —
Használata: Gyulafehérvár 1623—1658
(Kolozsvár 1662—1695)
Antikva kiemelő típus
- 6A** 6,8/7,0; l:6,8; n:4,0; p:7,0
(20 sor magasság nem mérhető. Kurrens megfelelője csak 1632/1633-tól)
Használata: Gyulafehérvár 1623—1658
(Kolozsvár 1669—1684)
Antikva kiemelő típus
- 7A** 9,4; kurrens: — (20 sor magasság nem mérhető)
Használata: Gyulafehérvár 1623—1658
(Kolozsvár 1669—1684)
Antikva kiemelő típus
- 8A** 14,0; kurrens: — (20 sor magasság nem mérhető)
Használata: Gyulafehérvár 1624—1658
Antikva kiemelő típus
- 12:132K** H:4,1; l:4,6; n:2,6; p:4,7
Használata: Gyulafehérvár 1623—1658
(Kolozsvár 1662—1664)
Kurzív szövegtípus. (20 sor mérete 132/134 között változik)
- 16A** 5,5; kurrens: — (20 sor magasság nem mérhető)
Használata: Gyulafehérvár 1625—1658
Antikva kiemelő típus
- 18A** 8,0/8,2; kurrens: — (20 sor magasság nem mérhető)
Használata: Gyulafehérvár 1630—1658
(Kolozsvár 1669)
Antikva kiemelő típus

- 19:98A** H:2,9; 1:3,0; n:1,9; p:3,1; Kapitälchen: 2,2
Használata: Gyulafehérvár 1634 (jún.)–1658
(Kolozsvár 1669–1692)
Antikva szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei BREWER nyomda 1633-tól használt típusával.
- 20:60A** H:1,7; 1:1,9; n:1,2; p:2,0; Kapitälchen: —
Használata: Gyulafehérvár 1634–1658
(Kolozsvár 1690)
Antikva szövegtípus
- 21:86A** H:2,2; 1:2,5; n:1,5; p:2,5; Kapitälchen: 1,8
Használata: Gyulafehérvár 1634–1658
(Kolozsvár 1669–1684)
Antikva szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei BREWER nyomda 1633-tól használt típusával.
- 22A** 25,0; kurrens: — (20 sor magasság nem mérhető)
Használata: Gyulafehérvár 1634–[1658]*
Antikva kiemelő típus
- 24:86G** H:2,4; λ:2,0; ν:1,5; β:3,4
Használata: Gyulafehérvár 1634–[1658]
Görög szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda görög szövegtípusával
- 25:132H** Betűmagasság: 2,3
Használata: Gyulafehérvár 1635–[1658]
Héber szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda héber szövegtípusával
- 27:122A** H:3,7; 1:4,0; n:2,3; p:4,0; Kapitälchen: 2,1
Használata: Gyulafehérvár 1635–1658
(Kolozsvár 1662–1689)
Antikva szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei BREWER nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 28:122K** H:3,5; 1:3,9; n:2,2; p:4,3
Használata: Gyulafehérvár 1635–1658
(Kolozsvár 1662–1694)
Kurzív szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1630-tól és a lőcsei BREWER nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 29A** 18,0; kurrens: — (20 sor magasság nem mérhető)
Használata: Gyulafehérvár 1635/1636–[1658]
Antikva kiemelő típus
- 31:86K** H:2,5; 1:2,6; n:1,5; p:3,0
Használata: Gyulafehérvár 1634–1658
(Kolozsvár 1671–1690)
Kurzív szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei BREWER nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 32:98K** H:2,7; 1:3,2; n:2,0; p:3,8
Használata: Gyulafehérvár 1636–1658
(Kolozsvár 1669–1692)
Kurzív szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei BREWER nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 33G** 5,4 kurrens: — (20 sor magasság nem mérhető)
Használata: Gyulafehérvár 1634–[1658]
Görög kiemelő típus
- 34F** p:6,0; m:3,5; (20 sor magasság nem mérhető)
Használata: Gyulafehérvár 1635/1636–[1658]
Fraktúr kiemelő típus, fabetűk
- 35F** 1:23,0/26,0; p:28,0 (20 sor magasság nem mérhető)
Használata: Gyulafehérvár 1635/1636–[1658]
Fraktúr kiemelő típus, fabetűk

* Szögletes zárójelbe tettem a nyomda gyulafehérvári működésének utolsó évét [1658] ott, ahol – jóllehet az utolsó évben nyomtatványban nem mutatkozott a típus – feltehetően azonban benne volt a készletben egészen a megszűnésig.

Új gyarapodás a betűkészletben 1636 óta:

- 23C** I:11,0; kurrens: — (20 sor magasság nem mérhető)
Használat: Gyulafehérvár 1648—[1658]
Cirill kiemelő típus
- 26G** Γ:3,9; kurrens: — (20 sor magasság nem mérhető)
Használat: Gyulafehérvár 1641—[1658]
Görög kiemelő típus
- 30:130C** I:4,0; A:2,5; Φ:6,0
Használat: Gyulafehérvár 1648—[1658]
Cirill szövegtípus
- 36A** M:10,0 kurrens: — (20 sor magasság nem mérhető)
Használat: Gyulafehérvár 1635—[1658]
Antikva kiemelő típus, csak egy „M” betű
- 37:102C** I:4,0; A:1,8; Φ:4,0
Használat: Gyulafehérvár 1648—[1658]
Cirill szövegtípus
- 38C** Magassága: 26,5 mm
Használat: Gyulafehérvár 1648—[1658]
Egy darabban metszett, szét nem szedhető cirill díszbetűk
- 39:168C** I:6,8; A:3,1; Φ:8,0
Használat: Gyulafehérvár 1651—[1658]
Cirill szövegtípus

Nyomdai cifrák

Az 1636 óta folyamatosan, a további években is használt cifrák:

- A** 6,4×8,5 *Használat:* Gyulafehérvár 1624—1658
B tükörképe
- B** 6,4×8,9 *Használat:* Gyulafehérvár 1624—1658
A tükörképe
- C** 4,8×4,5 *Használat:* Gyulafehérvár 1624—1658
- D** 5,9×2,7 *Használat:* Gyulafehérvár 1624—[1658]
- G** 5,4×5,4 *Használat:* Gyulafehérvár 1624—[1658]
H tükörképe
- H** 5,6×5,4 *Használat:* Gyulafehérvár 1624—[1658]
G tükörképe
- O** 2,0×2,3 *Használat:* Gyulafehérvár 1624—[1658]
- Q** 5,7×5,5 *Használat:* Gyulafehérvár 1626—[1658]
T tükörképe
- R** 2,0×4,3 *Használat:* Gyulafehérvár 1625—[1658]
- T** 5,7×5,5 *Használat:* Gyulafehérvár 1626—[1658]
Q tükörképe
- Aa** 5,5×3,6 *Használat:* Gyulafehérvár 1625—[1658]
- Cc** 4,4×4,0 *Használat:* Gyulafehérvár 1630—[1658]
- Dd** 11,0×7,3 *Használat:* Gyulafehérvár 1632—[1658]
- Gg** 3,3×3,3 *Használat:* Gyulafehérvár 1632—[1658]
- Hh** 3,5×3,3 *Használat:* Gyulafehérvár 1634—[1658]
- Ii** 6,0×4,0 *Használat:* Gyulafehérvár 1634—[1658]
- Kk** 3,8×3,0 *Használat:* Gyulafehérvár 1634—[1658]
- Ll** 3,2×1,8 *Használat:* Gyulafehérvár 1635—[1658]

Új gyarapodás a nyomdai cifrákban 1636 óta:

- Uu** 5,7×6,4 *Használat:* Gyulafehérvár 1648—[1658]
- Vv** 5,0×6,0 *Használat:* Gyulafehérvár 1648—[1658]
- Ww** 3,0×1,3 *Használat:* Gyulafehérvár 1642—[1658]
- Xx** 4,8×6,5 *Használat:* Gyulafehérvár 1641—[1658]

Yy 2,5×1,5 *Használata:* Gyulafehérvár 1646—[1658]
Zz 3,0×3,0 *Használata:* Gyulafehérvár 1647—[1658]
Aaa 2,5×1,7 *Használata:* Gyulafehérvár 1647—[1658]

Iniciálék

Az 1636 óta folyamatosan, a további években is használt iniciálék:

- a) sorozat: 44,0×44,0 Keretezetlen, naturális növényi és figurális díszítésű klisé
Használata: Gyulafehérvár 1623—1658
- b) sorozat: 17,5×19,0 Keretezetlen, stilizált növényi és figurális díszítésű klisé
Használata: Gyulafehérvár 1623—1658
- c) sorozat: 25,0×26,0 Keretezetlen, stilizált növényi díszítésű, sávozott klisé = Bártfa; SOLTÉSZ Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés . . . LIX. tábla 108; és Brassó, uo. II. tábla 5—9.
Használata: Gyulafehérvár 1624—1655—[1658]*
- d) sorozat: 31,0×31,0 Keretezetlen, stilizált növényi díszítésű, pontozott klisé
Használata: Gyulafehérvár 1624—1657—[1658]
- f) sorozat: 11,0×11,0 Keretezett, fekete alapon fehér betű. Rongált, töredezett. Csak „A” és „K” betű.
Használata: Gyulafehérvár 1632—1641—[1658]

Új gyarapodás az iniciálékészletben 1636 óta:

- l) sorozat: 19,0/22,0×15,0/21,0 Kétszer keretezett, virágdíszes, fametszetes cirillbetűs iniciálésorozat. A betűk alakjának megfelelően különböző, kissé szabálytalan alakúak és eltérő méretűek.
Használata: Gyulafehérvár 1648—1651—[1658]
(„II” betűje 1689—1699 között Gyulafehérvárott újra feltűnik)
- m) sorozat: üres
- n) sorozat: 25,0×25,0 Keretezett, cirillbetűs iniciálé. Satírozott, levéldíszes háttérben szabályos fehér betű. Csak „B” betű.
Használata: Gyulafehérvár 1648—1651—[1658]
- o) sorozat: 24,0×29,0 Keret nélküli cirillbetűs iniciálé. Csak egy „Λ” betű, kétoldalt egy-egy angyal alakkal.
Használata: Gyulafehérvár 1648—1651—[1658]
- p) sorozat: 39,0×31,0 Keret nélküli, cirillbetűs iniciálé. Csak egy „II” betű, levéldíszes szárakkal, amelyek fent virágban záródnak.
Használata: Gyulafehérvár 1651—[1658]
- q) sorozat: 33,0/38,0×24,0/35,0 Keretezett, cirillbetűs iniciálé. Az „A” betű szárai közt vázából satírozott levelek és virágok ágaznak ki, a „K” és „O” betű szintén satírozott, levéldíszes, kissé szabálytalan alakúak és eltérő méretűek.
Használata: Gyulafehérvár 1648—[1658]
(1699-ben „A” betűje újra feltűnik Gyulafehérvárott)
- r) sorozat: 30,0/35,0×31,0/37,0 Keret és háttér nélküli cirillbetűs iniciálésorozat. Az „A” betű két oldalán egy-egy stilizált madár alak, fent virágzó ággal. A „II” betű két szára közt glóriás alak, a háttér apró indák és satírozott levelek töltik ki. Ugyancsak glóriás alak áll a „M” betű két szára közt, a betű erősen kopott. Az „M” betű díszítése: egy glóriás alakot két angyal fog közre, akik az „M” betű egy-egy szárát fogják.
Használata: Gyulafehérvár 1648—1651—[1658]
1699-ben „II” és „M” betűje újra feltűnik Gyulafehérvárott.

* Ugyanúgy, mint a betűkészlet és a nyomdai cífrák leírásánál, itt is szögletes zárójelbe tettem a nyomda gyulafehérvári működésének utolsó évét ott, ahol csak feltételezhetjük, hogy a megszűnés évében még megvolt a szóban forgó iniciálé vagy dísz. Minthogy azonban e két utóbbi díszítőelem egyedibb jellegű a betűknél vagy cífráknál, és alkalmazásuk is jóval ritkább, ezért itt az utolsó tényleges használat évét is közébeiktattam, kötőjellel.

- s) sorozat: 31,0/39,0×33,0/36,0 Kissé szabálytalan, eltérő méretű betűkből álló cirillbetűs iniciálásorozat. Keret nélküli, díszítése elnagyolt indadíszítés, állat- és emberalakokkal.
Használata: Gyulafehérvár 1648–1651–[1658]
 1699-ben az „A” és az eddig nem szereplő „Y” újra feltűnik Gyulafehérvárott.
- t) sorozat: 31,0×23,0 Keret nélküli, sötét háttérű cirillbetűs iniciálé, egyetlen „Φ” betű. Kopottsága miatt díszítése alig kivehető.
Használata: Gyulafehérvár 1651–[1658]

Díszek és illusztrációk

Az 1636 óta folyamatosan, a további években is használt díszek és illusztrációk:

- I.** 29,0×40,7 Trapéz alakú, keret nélküli, ornamentális záródísz.
Használata: Gyulafehérvár 1624–1647–[1658]
- II.** 25,5×44,0 Fekvő, ovális alakú, arabeszkos záródísz
Használata: Gyulafehérvár 1624–1642–[1658]
- XX.** 86,0×75,0 Erdélyi címert ábrázoló fametszetes címerpajzs
Használata: Gyulafehérvár 1636–1651–[1658]
- XXIII.** 78,0×60,0 Erdélyi címert ábrázoló fametszetes címerpajzs, hasonló a XX. díszhez, de annál egyszerűbb, és ovális alakú.
Használata: Gyulafehérvár 1638–1655–[1658]

Új gyarapodás 1636 óta:

- XXIV.** 31,0×66,0 Fametszetes, elnagyolt kidolgozású arabeszkos záródísz
Használata: Gyulafehérvár 1648–[1658]
- XXV.** 76,0×141,0 Fametszetes, kizárólag a cirillbetűs egyházi könyvek díszítésére való fejléc. Téglalap alakú, keretezett, növényi indás díszítésű, felül és kétoldalt a virágok kinyúlnak a keretből.
Használata: Gyulafehérvár 1648–[1658]
- XXVI.** 118,0×97,0 Ovális, pikkelyes keretbe foglalt fametszetes dísz, amely Krisztust és két apostolt ábrázol. A gyulafehérvári metropolita pecsétje. Vö.: SZABÓ Károly megjegyzése RMK II 684-hez.
Használata: Gyulafehérvár 1648–1651–[1658]
- XXVII.** 21,0×111,0 Fametszetes, kizárólag a cirillbetűs egyházi könyvek díszítésére való fejléc, fent és lent keretbe foglalva, benne sötét háttér előtt levél- és indadíszek. – Azonos a XXX. díszszel, de ez végén megcsönkített.
Használata: Gyulafehérvár 1648–[1658]
- XXVIII.** 62,0×121,0 Fametszetes, kizárólag a cirillbetűs egyházi könyvek díszítésére alkalmas fejléc, kettős keretbe foglalva, amelyből felül levél- és virágdísz nyúlik ki. Sötét háttér előtt dúsan burjánzó levéldíszek.
Használata: Gyulafehérvár 1648–[1658]
- XXIX.** 55,0×71,0 Fametszetes záródísz, fonadékos díszítéssel, jobb oldalt kissé kitöredezve.
Használata: Gyulafehérvár 1648–[1658]
- XXX.** 21,0×114,0 Fametszetes, kizárólag a cirillbetűs egyházi könyvek díszítésére alkalmas fejléc, fent és lent keretbe foglalva, benne sötét háttér előtt levél- és indadíszek. – Azonos a XXVII. díszszel, de ez teljes, kétoldalt nem csönkített, bár középen valószínűleg repedt.
Használata: Gyulafehérvár 1648–[1658]
- XXXI.** 38,0×101,0 Fametszetes, kizárólag a cirillbetűs egyházi könyvek díszítésére alkalmas fejléc, kettős keretbe foglalva. Sötét háttér előtt sűrű levéldíszítés, középen váza virágokkal. Középen fent és lent, valamint kétoldalt a virágdíszítés túlnyúlik a kereten.
Használata: Gyulafehérvár 1648–1651–[1658]

DIE ZWEITE PERIODE (1637—1658) UND DAS NACHLEBEN DER SIEBENBÜRGISCH-FÜRSTLICHEN OFFIZIN ZU GYULAFEHÉRVÁR

J. ECSEDY

Die vom Fürsten Gábor Bethlen begründete Offizin hat sich 1622 in Gyulafehérvár angesiedelt. Im Zeitraum 1622—1636 waren die Jahr für Jahr erschienenen Publikationen der Druckerei die Gesetzartikel der siebenbürgischen Landtage. Außerdem hat die Druckerei eine wichtige Rolle in der Veröffentlichung von Lehrbüchern für die Akademie in Gyulafehérvár gespielt. Ihre größte Leistung war in dieser Periode zweifelsohne das im Jahre 1636 erschienene, mit Noten ausgestattete Gradual. [Über die erste Periode der Druckerei s. von Verfasserin: Die erste Periode der fürstlichen Offizin von Gyulafehérvár, Siebenbürgen (1623—1636) in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1974—1975, Budapest 1978, S. 349—421.]

In der zweiten Periode der Offizin machten nach wie vor die Lehrbuch- und Verwaltungspublikationen den größten Teil der Produktion aus. Die Zahl der Publikationen erhöhte sich stets parallel mit der Zunahme der Druckkapazität. Fürst György Rákóczi I. hat die Offizin in den Dienst seines reformierten Kirchenprogramms gestellt: Neben den bisherigen lateinischen und ungarischen religiösen Werken hat er ab 1640 auch den rumänischen Katechismus in mehreren Auflagen und das in kyrillischer Schrift gedruckte rumänische Neue Testament erscheinen lassen. Zu dieser Zeit hat sich also die Offizin nicht nur auf Veröffentlichungen von hebräischen und griechischen Werken — wie früher —, sondern auch auf mit kyrillischen Buchstaben gedruckten Büchern eingerichtet. Der Tätigkeit der Offizin hat der Tatarensturm von 1658 ein Ende bereitet, wobei der größte Teil der Offizinsausrüstung zerstört wurde. Der Rest diente später zur Ergänzung anderer Offizinen, wie dies von den zwischen 1660—1680 erschienenen Klausenburger Drucken bewiesen wird. Man kann die Verwendung manchen erhalten gebliebenen Typen in Klausenburg bis zum Ende des 17. Jahrhunderts nachweisen. Sie verschwanden endgültig erst, als der im Ausland studierte, berühmte siebenbürgische Meister, Miklós Tótfalusi Kis, ihre Tätigkeit aufnahm, der die gänzlich abgenutzten Typen einschmelzen ließ.

Durch die Rekonstruktion des ganzen Offizinsmaterials können wir genau verfolgen, welche Änderungen im Schriftvorrat, in den Initialen und Ziersätzen eingetreten sind, und, da diese Änderungen zu einem bestimmten Zeitpunkt gebunden werden können, ist es auch möglich geworden, gewisse mit unvollständigen Impressen versehene Druckwerke genauer zu datieren.

